

**ETİK DEĞERLER BAĞLAMINDA
FÂRÂBÎ'NİN AHLÂK FELSEFESİ**

**2023
YÜKSEK LİSANS TEZİ
DİSİPLİNLERARASI ETİK DEĞERLERİ
ANABİLİM DALI**

Emrah EMEN

**Tez Danışmanı
Prof. Dr. Adem SAĞIR**

ETİK DEĞERLER BAĞLAMINDA FARABİNİN AHLÂK FELSEFESİ

Emrah EMEN

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Adem SAĞIR

T.C.

Karabük Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Felsefe Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Olarak Hazırlanmıştır

KARABÜK

Şubat 2023

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	1
TEZ ONAY SAYFASI.....	5
DOĞRULUK BEYANI	6
ÖNSÖZ	7
ÖZ.....	8
ABSTRACT.....	9
ARŞİV KAYIT BİLGİLERİ.....	10
ARCHIVE RECORD INFORMATION	11
KISALTMALAR	12
ARAŞTIRMANIN KONUSU	13
ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ.....	13
ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ.....	13
ARAŞTIRMANIN HİPOTEZLERİ/PROBLEMLERİ	13
KAPSAM VE SINIRLILIKLAR/KARŞILAŞILAN GÜÇLÜKLER	13
GİRİŞ	14
1. GENEL OLARAK ETİK KAVRAMI	16
1.1. Etiğin Tanımı ve Kapsamı.....	16
1.2. Etik Kavramı	17
1.3. Etiğe İlişkin Temel Kavramlar	17
1.3.1. Kültür	17
1.3.2. Değer.....	17
1.3.3. Norm	18
1.3.4. Ahlak.....	18
1.4. Etik ve Diğer Kavramlar ile İlişkisi.....	19

1.4.1. Etik ve Ahlak	19
1.4.2. Etik ve Hukuk.....	20
1.4.3. Tıp Etiği.....	20
1.4.4. İş Etiği.....	21
1.5. Etiğin Amacı	22
1.6. Etik Kavramının Boyutları	23
1.6.1. Ödev Boyutu	23
1.6.2. Erdem Boyutu.....	24
1.6.3. Mutluluk Boyutu	25
1.6.4. Fayda Boyutu.....	26
1.6.5. Duygu Boyutu	26
1.6.6. Sezgi Boyutu.....	26
1.7. Etik Türleri.....	27
1.7.1. Betimleyici Etik.....	27
1.7.2. Normatif Etik.....	28
1.7.3. Meta Etik.....	28
1.7.4. Uygulamalı Etik.....	29
1.7.5. Meslek Etiği.....	29
1.7.6. İş Etiği.....	31
1.7.7. Yönetmel Etik	32
1.8. Etik Teorileri	33
1.8.1. Teleolojik Yaklaşım.....	33
1.8.2. Deontolojik Yaklaşım.....	33
2.1. Ahlak Tanımı.....	35
2.2. Ahlakın Önemi	36
2.3. Ahlakın Amacı.....	37
2.4. Ahlakın Konusu.....	38
2.5. Ahlakın Çeşitleri	39
2.5.1. Nazarî Ahlâk (Teorik Ahlâk)	39
2.5.2. Amelî Ahlâk (Pratik Ahlâk)	39
2.6. Ahlakın Kaynakları	40
2.7. Ahlak Felsefesi Tanımı	40
2.7.1. Olgü-Değer İlişkileri Bağlamında Ahlak Felsefesi.....	40

2.8. Ahlak Felsefesine Dair Bazı Temel Perspektif Ve Yaklaşımlar	41
2.8.1. Öznelci ve Nesnelci Yaklaşımlar	41
2.8.2. Entelektüalist ve Volontarist Yaklaşımlar	42
2.8.3. Empirist ve Rasyonelist Yaklaşımlar	43
2.8.4. İdealist ve Materyalist Yaklaşımlar	43
2.8.5. Kuşkucu, Eleştirel, Pozitivist ve Pragmatist Yaklaşımlar	44
3.1. Farabi'nin Hayatı.....	46
3.2. Farabi'nin Eserleri.....	48
3.3. Farabi'nin Metodu	50
3.4. Farabi'nin İlimler Sınıflaması	54
3.5. Farabi'nin Bilgi Teorisi	56
4. FARABİ'NİN ETİK DÜŞÜNCESİ VE AHLAK FELSEFESİ.....	57
4.1. Farabi'nin Etik Düşüncesi.....	57
4.1.1. Mutluluk (Es-Saade El-Kusva) Kavramı	57
4.1.2. Erdem ve Erdem Türleri	58
4.1.2.1. Nazari erdemler (el-kuvvetü'n nazariyye)	58
4.1.2.2. Fikri Erdemler (El-Kuvvetü'l-Fikriyye).....	59
4.1.2.3. Ahlaki Erdemler (El-Kuvvetü'l-Hulkiyye).....	60
4.1.2.4. Amelî Sanatlar (Es-Sınaatu'l-Ameliyye)	60
4.1.3. Erdemi Kuşatan Çevre (Erdemsiler).....	62
4.2. Ahlak Felsefesinin Kavramsal Çerçevesi	62
4.2.1. Mutluluk ve Mutsuzluk.....	64
4.2.2. İyi ve Kötü.....	65
4.2.3. Seçme ve İrade	66
4.2.4. Özgürlük.....	67
4.3. Farabi'nin Ahlak Felsefesinin Temelleri.....	68
4.3.1. Ahlakın Teolojik Temeli: Kozmik Düzen ve Tanrı	68
4.3.2. Ahlakın Rasyonel Temeli: Kozmik Akıllar ve İnsan	70
4.4. Farabi'nin Ahlak Felsefesinin Toplumsal Yönü	72
4.4.1. Ahlak-Siyaset İlişkisi.....	72
4.4.2. Ahlak-Din İlişkisi.....	76
4.4.3. Ahlak-Eğitim İlişkisi	78
4.4.4. Ahlak-Etik İlişkisi.....	80

SONUÇ	82
KAYNAKLAR	84
ÖZGEÇMİŞ	91

TEZ ONAY SAYFASI

Emrah EMEN tarafından hazırlanan “ETİK DEĞERLER BAĞLAMINDA FARABİNİN AHLÂK FELSEFESİ” başlıklı bu tezin Yüksek Lisans Tezi olarak uygun olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. Adem SAĞIR

Tez Danışmanı, Sosyoloji Anabilim Dalı

Bu çalışma, jürimiz tarafından Oy Birliği ile Disiplinlerarası Etik Değerleri Anabilim Dalında Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir. 12.01.2023

Ünvanı, Adı SOYADI (Kurumu)

İmzası

Başkan : Prof. Dr. Adem SAĞIR (KBÜ)

.....

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Kadir YILMAZ (KBÜ)

.....

Üye : Dr. Öğr. Erkan DİKİCİ (BEÜ)

.....

KBÜ Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yönetim Kurulu, bu tez ile, Yüksek Lisans derecesini onamıştır.

Prof. Dr. Müslüm KUZU

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

DOĞRULUK BEYANI

Yüksek lisans tezi olarak sunduğum bu çalışmayı bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı herhangi bir yola tevessül etmeden yazdığımı, araştırmamı yaparken hangi tür alıntılarım intihal kusuru sayılacağını bildiğimi, intihal kusuru sayılabilecek herhangi bir bölüme araştırmamda yer vermediğimi, yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden olduğunu ve bu eserlere metin içerisinde uygun şekilde atıf yapıldığını beyan ederim. Enstitü tarafından belli bir zamana bağlı olmaksızın, tezimle ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak ahlakî ve hukuki tüm sonuçlara katlanmayı kabul ederim.

Ad Soyadı: Emrah EMEN

İmza:

ÖNSÖZ

İnsanlığın varoluşundan süregelen ahlak, tüm toplumların genel yasası olmuştur. Düzen ve uyum için gerekli olan bu davranışlar bütünü olan ahlak, birçok düşünüründe üzerinde araştırma yapmış olduğu bir alandır. İnsanlığın varlığından beri ortaya çıkan ve insanlık olduğu sürece varlığını devam ettirecek olan ahlak, kişilerde apriori olarak var olup ve varlığını devam ettirecektir. İnsan topluluklarının oluşmasından doğan bu ihtiyaç, toplum varlığın devamı ve düzeni için mutlak ve olması gereklidir.

Ahlâk insanın toplumsallığı üzerine kurulu bir olgudur. Alışkanlık, kural ve ilkeler bütünü olarak insanın toplumsal alandaki eylemlerinde kendisini gösterir. Söz konusu alışkanlık, kural ve ilkeler; toplumdan topluma ve hatta zaman içerisinde aynı toplumda değişiklik gösterebilmektedir. Nitekim değişim ve hareket içinde olan insanoğlu her an yenilenmekte olup maddî ve manevî tüm kültürel öğelerle birlikte hayatın yeni imkânlarını içerisinde barındırmaktadır. Hâl böyle olunca ahlâk da söz konusu yenilenme imkânı çerçevesinde dinamik bir yön arz etmektedir.

Bireylerin toplum içerisinde yapmış oldukları davranışların şekillenmesinde akıl ve bilgi önemli bir yer almaktadır. Kişi yapmış olduğu davranış kötü ise bunun sebebi bilmemektir. Bilmek ve bunu davranışa dökmek mutluluğu getirir, kimse bile bile mutsuz olmak istemez. Kötü davranışlarda bulunan kişiler ya bilmiyordur yada akıl sağlığı iyi değildir.

Yapılan bir davranışın sonucundan çok nedeni ile ilgilenmelidir, zannımca sebep sonuçtan daha mühimdir. Çünkü sebebi araştırılıp ve çözüme kavuşturulunca, eylem sonucundan çıkan sonuçlar daima iyi olacaktır.

Bu çalışma sürecinde, yardımlarını esirgemeyen, daima ilgilenen danışman hocam sayın Prof. Dr. Adem SAĞIR hocama teşekkürlerimi sunarım. Aynı zamanda her konuda yanımda olan, moral veren nişanlım Özgenur ASLANKAYA ve okul arkadaşım Serkan ARSLAN' a teşekkür ediyorum.

ÖZ

Fârâbî'nin etik değerler bağlamında Farabi'nin ahlâk felsefesi başlıklı tezimizde temel çabamız; İslam Felsefesinin önemli temsilcilerinden olan Fârâbî'nin ahlâk felsefesini ortaya koymaya çalışmaktır. Çalışmamızda Fârâbî'nin İslam felsefesindeki yeri ve metoduna değinerek eserlerinin temel özellik ve içerikleri ahlâk felsefesi açısından ve etik değerler bakımından ele alınmıştır. Tez çalışmamız dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, genel anlamada etik kavramına değinilmiştir. İkinci bölümde, ahlak ve ahlak felsefesi konusuna değinilmiştir. Üçüncü bölümde de Fârâbî'nin İslam Felsefesindeki yeri ve önemi üzerinde durularak eserlerinin genel bir değerlendirilmesi yapılmıştır. Dördüncü bölümde ise; Fârâbî'de Ahlâk başlığı altında, onun düşünce sistemi içinde ahlâkın kaynağı, ahlâk-etik ilişkisi, ahlâkın geliştirilmesi ve eğitimi, saadet, fazilet, haz ve elem, iyi ve kötü, ölüm ve mutluluk konusundaki görüşleri incelenmiştir.

Anahtar kelimeler: Etik Değerler; Fârâbî'nin Ahlak Düşüncesi; Ahlak Felsefesi

ABSTRACT

Our main effort in our thesis titled Farabi's moral philosophy in the context of Fârâbî's ethical values; It is to try to reveal the moral philosophy of Farabi, one of the important representatives of Islamic Philosophy. In our study, by referring to the place and method of Farabi in Islamic philosophy, the main features and contents of his works are discussed in terms of moral philosophy and ethical values. Our thesis consists of four parts. In the first chapter, the concept of ethics in general was mentioned. In the second part, the subject of morality and moral philosophy is mentioned. In the third chapter, a general evaluation of Fârâbî's works has been made by emphasizing the place and importance in Islamic Philosophy. In the fourth chapter; Under the title of Ethics in Fârâbî, his views on the source of morality, the relationship between ethics and ethics, the development and education of morality, happiness, virtue, pleasure and pain, good and evil, death and happiness in his system of thought were examined.

Keywords: Ethical Values; Fârâbî's Moral Thought; Moral Philosophy

ARŞİV KAYIT BİLGİLERİ

Tezin Adı	Etik Değerler Bağlamında Fârâbî'nin Ahlak Felsefesi
Tezin Yazarı	Emrah EMEN
Tezin Danışmanı	Prof. Dr. Adem SAĞIR
Tezin Derecesi	Yüksek Lisans Tezi
Tezin Tarihi	12.01.2023
Tezin Alanı	Etik Değerler
Tezin Yeri	KBÜ/LEE
Tezin Sayfa Sayısı	91
Anahtar Kelimeler	Fârâbî, Ahlak, Etik, Ahlak Felsefesi.

ARCHIVE RECORD INFORMATION

Name of the Thesis	Moral Philosophy of Al-Farabi in the Context of Ethical Values
Author of the Thesis	Emrah EMEN
Advisor of the Thesis	Prof. Dr. Adem SAĞIR
Status of the Thesis	Master Thesis
Date of the Thesis	12.01.2023
Field of the Thesis	Ethical Values
Place of the Thesis	UNIKA/IGP
Total Page Number	91
Keywords	Al-Farabi, Morality, Ethic, Moral Philosophy.

KISALTMALAR

Çev.	: Çeviren
Bs.	: Basım
Der.	: Derleyen
Ed.	: Sayfa
S.	: Sayı
Sy.	: Sayfa
Yay	: Yayınları

ARAŞTIRMANIN KONUSU

Araştırmanın konusu Etik Değerler Bağlamında Fârâbi'nin Ahlak felsefesi ele alınıp değerlendirilmiştir.

ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Araştırmanın amacı Fârâbi'nin ahlak felsefesinden yola çıkarak bu konu hakkındaki temel görüşleri araştırma yapılarak sunulmaya çalışılmıştır. Ahlak ve ahlak felsefesi etik değerler bağlamında analiz edilmek hedeflenmiştir.

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Etik Değerler Bağlamında Fârâbi'nin Ahlak felsefesi adlı tezimizde kullanılan yöntem nitel araştırma yöntemidir. Araştırmada içerik analizi yöntemine başvurulmuştur buna göre metinler incelenerek yorumlanmış ve çözümlenmiştir.

ARAŞTIRMANIN HİPOTEZLERİ/PROBLEMLERİ

Bu araştırmada temel problem Etik ve Ahlak kavramlarına açıklık getirmek ve Ahlak Felsefesi bağlamında Fârâbi'nin Ahlak Felsefesini ele alış tarzlarının Etik Değerler bağlamında kritiğinin yapılarak Ahlak Felsefesi kavramının mahiyetini ortaya çıkarmak olarak belirlenmiştir

KAPSAM VE SINIRLILIKLAR/KARŞILAŞILAN GÜÇLÜKLER

Bu araştırmada Etik Değerler bağlamında Fârâbi'nin Ahlak Felsefesi ele alınmak istenmiştir. Bu kapsamda literatür taraması, söylem ve içerik analizlerine değinildi. Ahlak Felsefesi konusunun inceleme alanının geniş olması sebebiyle bu konuya ilişkin fikir çokluğu ile karşılaşıldı. Bu itibarla konunun mahiyetinin saptanması için değerler etiği bağlamında ilgili eserlerin incelenmesiyle sınırlandırılmıştır.

GİRİŞ

Etik, kişilerin başka kişilerle olan ilişkilerinde doğru ve sosyal değerlere uygun kararları kendi başına alabilmesini hedefler. Etik iyi ve doğru olan şey nedir sorusuna cevap aramaktadır. Kötü ve iyiyi, yanlış ile doğrunun neler olduğunu belirli kılmaya çalışan etik, bireyin seçimlerine ve eylemlerine yön verecek kural ve ilkeleri ortaya koymaya amaçlamaktadır.¹ Etik, en geniş anlamıyla, "insan eylemlerinin doğruluğunu ve yanlışlığını ele alan felsefe disiplini" şeklinde ifade eder. Ahlak, Arapça 'da karakter, insan yapısı ve huy gibi anlamları taşıyan hulk sözcüğünün çoğulu olup Türkçe 'de hem ahlak felsefesini hem de ahlak ilkelerini ifade eder. Bu durumda Batı'da bilim anlamı içeren ahlakla kural anlamını içeren ahlak, başka sözcüklerle karşılanmış ve bu sözcüklerden birincisi "etik", ikincisi ise "moral" sözcüğü kullanıldığı görülmüştür. Etik, Yunanca ethos sözcüğünden türemektedir ve iki anlamı taşır: ayrıca Yunanca dilindeki ethos sözcüğüne karşılık, Latince'de hem töre hem de karakter anlamını taşıyan mos sözcüğü kullanılmıştır.²

Sonuç olarak, bu sözcüklerin kök analizine bakıldığında hem Grekçe "ethos"tan türeyen etik hem Latince "mos"tan türeyen moral hem de Arapça "hulk"tan gelen ahlak; töre, gelenek, görenek, alışkanlık, huy ve karakter gibi anlamları taşımaktadır.³ Bu yüzden "etik", "moral" ve "ahlak" sözcüklerin aralarındaki ayrımlara dikkat edilmediğinde, aynı anlamları taşırlar. Üstelik bu sözcüklerin arasındaki ayırım köken analizine göre değil, felsefedeki anlamlarına göre yapılmaktadır.⁴ Sonuç olarak, "etik", "moral" ve "ahlak" kavramların anlamları birbirlerine benzediklerinden ötürü, hem gündelik konuşmada hem de felsefede birbirlerinin yerine kullandıkları görülmektedir. Fakat gene de etik ve moral kavramları arasında bir ayırım bulunmaktadır: Bu bağlamda "ahlak fiilen ve tarihsel olarak bireysel, grupsal,

¹ Kindi, *"Risâle Fi'l-Hile Li-Def'i'l-Ahzân [Üzüntüyü Yenmenin Çareleri]"*, (Çev. M. Kaya), İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri, (İstanbul: Klasik Yayınları, 9.Basım, 2014) s.27

² Patrick M. O'Neil, *"Ethics"*, (Ed. John K. Roth), *Ethics*, Vol.I, Salem Press, Inc., (California: Revised Edition, 2005), s.474.

³ Annemarie Pieper, *Etiğe Giriş*, (Çev. V. Atayman, G. Sezer), (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2.Basım, 2012), s.31.

⁴ Doğan Özlem, *Etik-Ahlak Felsefesi*, (İstanbul: Notos Kitap Yayınevi, 2014), s.27.

toplumsal düzeyde yaşanan bir şey, bir fenomen olmasına karşılık; etik, bu fenomeni ele alan, ahlak görüşlerini, öğretilerini araştırıp sınıflandıran, kendi aralarındaki benzerlik ve farklılıkları ortaya koyan, bunları karşılaştırıp eleştiren felsefe disiplininin adıdır".⁵ Ahlak felsefesi, esasında ahlaksal olguları taşıyan fiili ya da bu fiili yerine getiren kişiyi konu olarak ele alır ve bunlar, ahlak felsefesinde, betimleyici, normatif, analitik ya da eleştirel bir bakış açısıyla ele alınmaktadır.

Bu çalışmanın temel hareket noktası olan Farabi, düşünürü, daha çok mantık, metafizik ve siyaset bilimiyle seslenmektedir. Düşünürümüzün genel sistemi içinde etik değerler bağlamında ahlâk felsefesine olan bakışının ele alınması ve incelenmesi temel problem olarak tezimizin merkezi noktasını oluşturmaktadır.

⁵ Özlem, *Etik-Ahlak Felsefesi*, s.26-27.

1. GENEL OLARAK ETİK KAVRAMI

1.1. Etiğin Tanımı ve Kapsamı

İnsanlar; yaşamı süresince en doğru, güzel ve iyiye sahip olmak istemiştir. Etiğin özünde de iyi olan aranmaktadır. Toplumsal hayatta kişi ilişkileri, kişisel münasebetler etiğin alanına girmektedir. Etik, yaşamı dizayn eden tutum ve davranışların bütünüdür. Etik, kişinin davranışlarını esas alan ahlak bütünü olarak ifade edilmektedir. Başka bir ifadeyle, kişilere “işlerin nasıl yapılması gerektiğini” belirli kılmada yardımcı olan kılavuz (rehber) değerler, kurallar ve olgulardır. Etik bir süreç olarak düşünülmektedir. Bu süreçte kararlar alınırken ve uygulanmayı yaparken, birtakım olgulara göre hareket edilmektedir. Lamberton ve Minor (1995) düşünürlere göre etik geçmişe ve günümüze yönelik yanlış ve doğruların ölçüleridir.⁶ Bireyler arasındaki konuşmaları da etik değer yönlendirmektedir. Sözlü ancak sosyal olaylarda temel alınan ilkeler bütünü etik kavramını meydana getirmektedir. Resmi yerlerde bireylerin birbirlerine olan davranış ve tutumları etik değere dayalı olmaktadır. Değer yargıları yöreden yöreye, toplumdan topluma farklılık gösterse de etik evrensel dili olan bir sözcüktür. Çalışma yaşamında da ilkeleri belirleyerek merkeze almak, birey ve resmi yerlerin hareket noktasını belirli kılarak birbirlerinin hak ve hukukuna önem verilmeye neden olmuştur. Etik olaylara geniş açıdan bakmayı öngörür. Etik varlık amacı olan en iyiyi ararken bir yandan da bulunduğu ortama “standart iyi”yi katmaktadır.

Etik; işçiler arasında olan doku uyumsuzluk sorununu yok etmektedir. Yaptırımların gücü etiği zorunlu kılarak anlaşmazlıkların önüne geçmektedir. Etiğe bağlı kurumlar, çalışanla bağını güçlendirirken kurum menfaatine en yüksek iyiyi hayatlarına katmak isterler. Etiğe verilen önem kurum kültürünü de yansıtmaktadır. Böylece yüksek verim sağlanmakla beraber kaynakların dağılımı da adil olmaktadır. Etiğin belli başlı evrensel ilkeleri vardır: dürüstlük, doğruluk, sorumluluk, saygı, adalet, eşitlik, sorumluluk, güven, hesap verebilirlik.

⁶ Pehlivan-Aydın, İ. *Yönetmel, mesleki ve örgütsel etik*. (Ankara: Pegem A Yayıncılık, 2001), s.3

1.2. Etik Kavramı

İnsanlığın tarihi kadar eski olan etik terimi, birey eylemlerinin ahlaki değeri, ahlak felsefesi, ahlaksal davranışın bilimi, töre bilimi olarak ifade edilmektedir.⁷ Felsefenin ahlaki değerlerini ele alan ve alt dalından olan etik, Yunanca 'ya göre töre, huy ve eylem anlamını taşıyan "ethos" kavramından türemektedir. Etik terimi, doğru ve iyinin ne olduğu, salt iyi ve salt doğru terimlerine varıp varmayacağını ele alan felsefi bir terimdir.⁸

1.3. Etiğe İlişkin Temel Kavramlar

1.3.1. Kültür

Toplumların düşünme ve yaşama tarzını ifade etmektedir. Kültürün maddi (bina, araç-gereç) ile manevi kültür (inanç, gelenek, düşünce biçimleri) etkileşim durumu olmaktadır. Değişiklikler daima birbirini etkiler. Toplumların duygu, düşünce ve eylemleri kültürü ortaya çıkarmaktadır. Çevresel ve coğrafi özellikler de kültürü etkileyebilmektedir. Şark ve Garp'ın arasındaki farklılık kültürel yapının da değişikliklerden etkilendiğini göstermektedir. Ahlaki davranışlar da kültüre bağlı olmaktadır. Ahlaksal değerler toplumların kültürlerine bağlı olmakta ve var olduğu dönemin etkisi altında olduğu görülmektedir.⁹ Zengin kültürü olan teşkilatlarda etik kodların ortaya çıkarılması ve eylemlere yansması çok daha basittir.¹⁰ Kısaca kültür etik eylemin ortaya çıkması ve yerleştirilmesinde önemli olan bir terimdir.

1.3.2. Değer

Değer, bireyin önemli gördüğü davranış ve düşüncelere yüklediği anlama denilmektedir. Değerler bireyin kendi isteği ve kabul gördüğü şekilde değişmektedir.

⁷ Pieper, "Etiğe Giriş", s.29

⁸ Köprü, B. *Türk Kamu Yönetiminde Etik Değerlerden Sapma ve Yönelimsel Yozlaşma*, Master Tezi, (Ankara: Gazi Ün. SBE, Kamu Yönetimi ABD, 2007), s.5

⁹ Usta, A. *Kuramdan Uygulamaya Kamu Yönetiminde Etik ve Ahlak*. (Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 1/2, 2011), s.47

¹⁰ Sayli, H., Kızıldağ, D. *Yönelimsel Etik ve Yönelimsel Etiğin Oluşmasında İnsan Kaynakları Yönetiminin Rolünü Belirlemeye Yönelik Bir Analiz*. (Afyon: Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 9/1, 2007), s.240

Etik kararlar almada değerler etkili olmaktadır. Çalışma odaklı kimsenin değer algısıyla toplumsal olaylara hassas kimsenin değer algısında farklılıklar gözlenmektedir. Etiğe olan davranış ve tutumları da değer yön verecektir. Bireyin yetiştiği aileden kazandıkları onun etik düşüncesi belirli kılarak davranışına yön vermektedir. Değerlerin kişi eylemlerinde ehemmiyet arz ettiğini ve uyumsuzluklara sebep olduğunu öne sürmektedir.¹¹

Etik problemlerini değerlendirirken, tercih ettiğimiz değerler seçimlerimizi belirlemektedir. Değerlerin yerine getirilmesindeki perspektifi, değer kararları meselelere etik bakış açısını belirli kılmaktadır.¹² Değerleri ortaya çıkaran faktörler; idealler, uygulamalı menfaatler, seçim ve etik ikilemleridir.

1.3.3. Norm

Kesin uyulan ilkelerin tamamı normları oluşturmaktadır. Mecburi normlar olmasının yanı sıra bağlayıcılığı bulunmaktadır. Örgüt içinde uyulmadığı zaman ayıplanmakla birlikte cezası vardır. Normlar olağan eylem biçimidir. Kuralların gelişmesi ve değişimi pek kolay olmamaktadır. Kurallara bir takım grup değerleri sahiptir. Aynı zamanda sosyal bağlantıları düzenleyerek davranışlara yön vermektedir. Bununla birlikte normlar yazılı norm ve yazısız norm olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Yazılı normlar kanun, yönetmelikle düzenlenir ve yürürlüğe girer. Yazısız normlar ise gelenek örf, adet gibi kuralları içerir. Sosyal değerler normlarla cezaya bağlanmaktadır.¹³

1.3.4. Ahlak

Bireylere ahlaksal davranışın manasının yönetsel, kültürel ve sistematik şekilde aksettirilmesi etik vasıtasıyla olmakla beraber, etik ahlaksal davranışın yerine kullanılan bilgiye göre yapısını oluşturmaktadır. Etik, bir taraftan ahlaksal davranış yöntemlerinin ve esas davranışların tasvir edilmesi ve çözümlenmesiyle uğraşmaktayken, öte taraftan ahlaki durumunun gerekliliğin yönetsel bakımından

¹¹ Lamberton, L.H., Minor L. *Human Relations: Strategies For Success*. (Chicago: Irwin Mirror Press., 2012), s.71

¹² Pieper, “*Etiğe Giriş*”, s.13-14

¹³ Kutlu, *Meslek Etiği (2. Baskı)*, s. 61

temellendirilmesi yoluyla uygulamanın ele alınmasına ilişkin eleştireysel kıstasları ileterek, karışık olan ahlaksal davranış alanını terimsel olarak genişletir ve kişinin bu alanı akli ile kavrayacak bir duruma gelebilmesine yardımcı olmaktadır.¹⁴ Ahlak kelimesi etik teriminde meydana gelmiştir. Etik genellikle ahlak kurallarına yönelik felsefik çalışma olarak tanımlanmaktadır. Shea'ın düşüncesine göre etik terimiyle kullanılan ahlak; bir ahlaksal kurallar gurubunu veya değerler listesini, belli bir kuramı veya ahlaksal değerler mekanizmasını, dizisini, bir kişi veya mesleği idare eden davranış kurallarını ve değerlerini içermektedir.

1.4. Etik ve Diğer Kavramlar ile İlişkisi

Etik iyi ve kötü kavramlarıyla eylem modellerinin ne şekilde olması gerektiğini belirtmektedir. Etik kavramını ahlak ve değer olgularından farklı düşünmekle birlikte etiğin daha üst düzeyde bir alan olduğu söylenmesi mümkündür. Davranışların özündeki düşünsel boyut etiği ortaya çıkarmaktadır. Etiğin herkes tarafından kabul edilmesi de onu farklılaştırmaktadır. Etik kurallar bireylerin daha iyi hayat geçirmeleri için ortaya çıkartılmıştır.

1.4.1. Etik ve Ahlak

Ahlak ve etik kavramları birbirinden farklıdır. Etik, eylemlerin doğru veya yanlış şeklinde kavramını kapsarken ahlak, bunun pratikteki vaziyetidir. Kurallar etik, eylemler ahlak olarak ele alınmaktadır. Ahlak bir kurallar bütünü, kuralların hepsi manasını taşıırken, etik ahlak kavramından ayrı olarak bu eylemleri ele alan ve incelemeye çalışan felsefik araştırma alanıdır.¹⁵ Ahlak ilkeleri toplumların yapısına, gelenek ve göreneklerine göre farklılaşan tutum ve davranışlardır. Uzun yıllarda adet, gelenek olarak görülen davranış ve tutumlar temellendirerek etik kurallara dönüştüğü görülmektedir. Ahlak etiğin ön hazırlığıdır. Ahlak sosyal ilkelerin yerine getirilmesi için gerekli olan tutum ve davranışlardır. Milletten millete, kültürden kültüre değişmektedir. Bir ulustan olağan görülen bir eylem ötekisinde ahlaki olmamaktadır.

¹⁴ Pieper, “*Etiğe Giriş*”, s. 20

¹⁵ Özdemir M. *Kamu Yönetiminde Etik*. (Zonguldak: ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 4, Sayı 7, 2008), s.182

Ahlak bireyin ailesinden başlayıp değerlere olan bağlılıkla davranıldığıdır. Bireyin vicdan ve akıl filtresi onu ahlaksal davranış ve tutumlara yöneltir ya da dışarısında kalmasını sağlar. Etik ise ahlaka göre daha geneldir. Etik olabildiğince en mutlak iyiyi ortaya koymaktadır. Bilhassa mesleki anlamda etik birtakım ilkeleri de barındırarak tüm dünyada uygulanması gereken bir disiplin içerir. Siyaset biliminde etik, tıp etiği, bilimde etik, kamuda etik hepsi konularına göre ayrılır fakat evrensel özellikler taşımaya da devam etmektedirler.

1.4.2. Etik ve Hukuk

Etik hukuk normlarının ortaya çıkmasında çok önemlidir. Belirli kılınan etik normların mecburi duruma geldiği hallerde etik hukuka evrimleşmektedir. Etik hukuk normları için kurallarının oluşturulmasında önemli bir paya sahiptir. Etiğin kabul edildiği politik yapılarda hukuk en öndedir. Modern ve zengin devletlerde etik ve hukuk mekanizması da gelişmiştir. Zira etiği bulunduğu ortamda hak, eşitlik, açıklık, adalet, hesap verebilirlik olguları önemlidir ve toplumlar bu görüş ve yapıda olmaktadır. Etik harici tutum ve davranışlar normal görülmemektedir bu nedenle dışlanmaktadır. Gelişme evresinde olan devletlerde ise toplum algısı yerleşmemiş olup denetim sistemleri şekli olsa da gerçekte cezaları yoktur. Toplumun gelişmişlik düzeyleriyle hukuk ve etik mekanizmaları aynı doğrultuda uygulanmaktadır. Ahlaksal anlayış bireysel olmakla birlikte etik geniş ve kozmik olarak görülmektedir. Ahlaki kurallar farklılaşmakta fakat etik değişmez kurallardan oluşmaktadır.

1.4.3. Tıp Etiği

Meslek etikleri kategorisinde buluna tıp etiği, tıp ile alakalı ilişkiler kapsamında sağlık uzmanlarının iyi hareket etmek için neleri yapmaları ve nelerden uzak durmayı gerekli kıldığıyla ilgilidir. Yani tıp etiği tıpla ilgili davranışları düzenleyen normlarla ve tıpla ilgili değerler dünyasıyla alakalıdır. Tıpla ilgili davranışlar kapsamında nelerin “iyi” ve nelerin “kötü” olduğu, salt “iyi” nin ve “kötü” nün olup olmayacağı onun başlıca problemleridir.¹⁶ Tıp etik kavramının tıbbın günlük hayatta meydana geleceği yalnızca değer problemleriyle karşılaşma durumlarıyla

¹⁶ Arda, Berna. Esin Kahya ve Tamay Başağaç Gül, *Bilim Etiği ve Bilim Tarihi*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 2004), s.21-36

sınırlı kalmamaktadır. Her tıpsal davranışın kendine göre bir etik boyutu bulunmaktadır; etik düşüncesine ve hassasiyetliğine ehil olmak bu boyutu göz ardı etmeyip ele almaya çalışmaktadır. Etik düşünce, etik hassaslık, etik problemlerin bilinmesinde ve analiz edilmesinde olduğu gibi onlarız çözülmesinde ve meydana gelmesinin önlenmesinde de rol oynamaktadır.¹⁷ Tıp alanlarında etikten bahsedilmesi hususunda anlatılmak istenen genellikle normlar, normlara ayak uydurma veya tersine onları ihlal etmeyle alakalı vaziyetlerdir. Tıp etiğinin bilimsel alanlarında değerlendirilmesi esnasında ise tığ etiği kurallarına, doktrinlerine, ikilemelerine ilişkin araştırmalar, tenkitler, yapılanmalar, mukayeseler ön planda olmaktadır. Düşünmeyi ve normlarla etkileşmeyi iki çeşit sektöre seslenen bu anlam bölünmesinin, bilhassa sektörler arasındaki ilişkinin zayıf kalmasında, riskli olduğunu söylemek mümkündür.¹⁸

1.4.4. İş Etiği

Etik bireysel olmanın yanında teşkilat ve kurumsal yapılarda kendinden bahsettiren bir terimdir. İş etiğinin zemininde dürüst olma, sözünü yerine getirme, doğaya saygılı olma, hak ve adaletli olma, yapılan haksızlıklara tepki gösterme gibi değerler vardır. Etiğe bağlı firma ve kurumlar teşkilat yapılarını bu zeminler üzerine adım atarak farklı olmaktadır. Etiğe göre olan kamu kuruluş ve kurumlarında iç düzenlerini etik mekanizmalar üzerine kurarak karar verme durumlarında bundan yararlanabilmektedir. Teşkilatlarda çalışma etiğiyle alakalı konular şu şekildedir:

- Cinsi veya etniki olarak fiyat, teşvik veya ödemelerde ayrımcı olma,
- İşçilerin özel mahremiyetine karışma,
- İş şartlarının uygunsuz ve sağlıksız olması,
- İçsel tenkitlerde cesaretleri kırma,
- Dürüst olma, adaletli ve zamanında beğenme eylemlerinde yetersiz olma,
- İşçilerin şikâyetlerine ilgisiz kalma,

¹⁷ Kadioğlu F, Kadioğlu S. *Klinik uygulamalarda Etik Karar Verme Süreci Klinik Etik*. Eds.: Erdemir Demirhan A, Oğuz Y, Elçioğlu Ö, Doğan H. (İstanbul: Nobel Kitabevleri, 2001), s.44-63

¹⁸ Kadioğlu, *Etik ve Tıp Etiği Temel Kavramları*, s.86-88

- İşçilerini bilme, beğenme vd. ruhsal ödüllendirmelerde yetersiz olma,
- Tayin ve ücretler ile alakalı işçileri uygunsuz yarıştırmama,
- Bölümler ve kesimler arasında uygunsuz iletişime geçme,
- Hukuka aykırı olarak dalancılık yaparak uygulamaya etki etme,
- Uygulamacılara veya işçilere rüşvet verme.¹⁹

1.5. Etiğin Amacı

Sosyal yapı toplumsal ağlardan meydana gelmektedir. Etik değerler sosyal yapıyı ortaya çıkararak etmenlerdir: Etik kod, prensip, norm ve değerler etiği oluşturmaktadır. Etik kod; belirli insan kategorilerinin eylem şekillerini yönlendiren yazılı normlardır. Schwartz'in düşüncesine göre etik kodlar, eylem şekillerine etki etmektedir. Buna göre:

Kural kitabı (rehber olarak): Yazılı şekilde eylemlerin edimlerini denetlemektedir.

Yol gösterici levha olarak: Etik kodlar işçilerin müracaat kaynağı olarak kurum uygulamalarına uymasını sağlamaktadır.

Ayna olarak: Belirli eylemlerin kurum için kabul edilme durumunu test etmektedir.

Büyüteç olarak: Etik kodlar iş dikkatini sağlamaktadır, titizliğe yönlendirmektedir.

Kalkan olarak: Etik kodlar, işçilerin etiğe uygun olmayan eylemlerle mücadele etmesini sağlamaktadır.

Duman detektörü olarak: Ön ikaz olarak etik harici eylemlerde işçilerin birbirini ikaz etmelerini sağlamaktadır.

Yangın alarmı olarak: Etik kodlar, etik harici politikalarında yetkili mevkilerle iletişim kurma ve bildirim vermeye yönlendirmektedir.

Sopa olarak: Etik kodlar iç denetim ve disiplini sağlamaktadır.²⁰

¹⁹ Güngör, S. *Kamu Kurumlarında Çalışma Etiği*. (Ankara: Kamu Etiği Sempozyum Bildirileri - 1. TODAİE., 2009), s.37

²⁰ Pieper, *Etiğe Giriş*, s.10

Etik ahlaki düşünceyi geliştirmekte, terimlere manalarını yükler yani onların olan yaşantıları, durumları ve olayları içindeki görevi göstermekte ve konumlandırmaktadır. Etiğin amacı rastgele bir ahlak oluşturmak, ahlaklar ekseriyetine bir yeniyi ilave etmek ve kişilere bu ahlaki duruma uyulmasını nasihat etmek değildir. Etik, ahlak görüngüsünü ele almaktadır.²¹ Sosyal yaşamda sağlıklı insan bağlantıları etik değerlerin önemsenmesine bağlı olmaktadır. Etik hem zati hem de çalışma hayatında olacak değerler normlarını uygulanmasında kılavuz özelliği taşımaktadır. Etik bir manada insanla ilgili değerlerin uygulanır duruma getirilmesidir. Kişilerin hayatlarını devam ettirmelerinde, en mükemmeli meydana getirerek belirlediği prensipler hususunda davranmalarını dizayn ettirmektedir. Adalet, ahlaki değerler, bireysel hak ve hürriyetlerin korunabilmesi etiğin amaçları arasındadır.

1.6. Etik Kavramının Boyutları

Etik sözcüğü, ahlaksal kuralı belirli kılma gayretinde uzan zamanlı bir tarihe sahip olmaktadır. Bu manada antik döneminden şuan ki zamana kadar “iyi”yi aramanın devamlı olduğu görülmektedir. Ayrıca, toplumun ahlaki değerine göre, mana zenginliğinde farklı boyutlarıyla ele alınmıştır. Ancak çeşitli boyutlarına karşın hepsinde ahlaklı ve iyi olmanın ne anlama geldiğini belirlemeye çalışmaktadır.

1.6.1. Ödev Boyutu

Toplumda yaşamını sürdüren kişinin yükümlülükleri bulunmaktadır ve kişi bu yükümlülükleri yerine getirilebilecek ahlaksal olana ulaşmaktadır. 19. asrın bilim adamı olan İmmanuel Kant, bu hususta iyi olanı ödev (deontoloji) ve insanın kendine saygısı olarak ifade etmektedir.

Kant’ın düşüncesine göre ödev, bireyin düşünce ve ideasına dayalı ortaya çıkan bir prensiptir. Ahlaksal eylem de ödevde göre olduğundan değil, ödevden ötürü yapılan eylemdir. Örnek verilirse, bir kişinin doğruyu konuşması iyi bir davranıştır. Fakat başka kişilere iyi görünmek veya yaptırımdan çekindiği için doğruları konuşmak *Kant*’ın düşüncesine göre ahlaksal değildir. Yani ödevde uygun olarak ödevden ötürü yapılan eylem arasında farklılık bulunmaktadır. Ödevden ötürü yapılabilme, hiçbir

²¹ Doğan, Ö. Etik ve Ahlak Felsefesi, İnkılap Yayınları (1.Basım), İstanbul. 2004, s.23

şekilde şart ve neticeye önem vermeden yalnızca ödev olduğundan dolayı bir eylemin yerine getirilmesidir.²²

Kant'ın düşüncesine göre, farklı kişileri hiçbir şekilde mutlak kendi bireysel hedeflerimize erişmek için kullanılmamaktadır. Zira ahlaksal bir şekilde eylemlerde bulunabilmek, farklı kişilere akıl ile anlaşılır ölçülü varlıklar ve bununla birlikte ahlaksal gayeler olarak davranmak demektir.²³ Bu bağlamda, Ahlak kanunu, herkesin “iyi” yi istemesine göre davranacağı, dünya genelinde bir yasa niteliğindedir. Kişi serbest davranışlarını bu ahlaki yasaya göre olarak hareket etmektedir.²⁴

1.6.2. Erdem Boyutu

Etiğin bir başka boyutu da erdem boyutudur. Erdemli kişiler, iyi huylu, iyi kalpli, iyi niyetli, iyi sözlü ve iyi davranış sergileyen gibi yani iyi ahlaklıdır. Dinsel ya da felsefik temelli her hakiki ahlakın esası iyi huylu veya erdemli kişiler ve üstelik Farabi'nin ifadesiyle erdemli topluluk ve mümkün olduğu kadar onun da ötesinde erdemli bir evren oluşturabilmektir.²⁵ Bu hususta, Sokrates iyi niyetli veya iyi huylu olmayı bilgili olma çerçevesinde mümkün görmektedir. Sokrates'e göre erdem bilgidir; o yüzden öğretilir ve öğrenilebilir. Bilgili kimse buna göre davranmaktadır; hiçbir kimse bile isteye kötü gibi davranmaz; erdemsiz olma yalnızca bilgisiz olmaktan doğmaktadır; kişi yalnızca kendini bilerek hürriyetine kavuşabilir.²⁶ Bununla birlikte, kendi farkında olmak ahlaksal olarak iyinin bilgisine ehil olup onu gerçek yaşamında uygulayarak gerçekleşmektedir. Ahlakın esas terimi olan iyi'nin bilgisine sahip olan kişi bu bilgisini davranışlarına yansıtır ve erdemli bir birey olmayı başarır.²⁷ Sokrates'in düşüncesine göre, bir kişinin erdemli biri olması ile bilgili olması arasında paralellik bulunmaktadır.

²² Gökalp, N; *Duygu ve Etik*, (Ankara. 2010), s.31

²³ Kılavuz, R; *Kamu Yönetiminde Etik Ve Bir Sorun Olarak Yozlaşma*, (Ankara, 2003), s.21

²⁴ Erdem, H.H; *Kitle İletişimi, Etik Ve Eğitim*, Mass Media, Ethics And Education, GEFAD / GUJGEF (Ankara: 34(1): 63-77. <http://gefad.gazi.edu.tr/article/view/5000078357>, 2014), ss.72-73

²⁵ Yaran, S. C.; *İslam Ahlak Felsefesine Giriş*, (İstanbul, 2012), s.119

²⁶ Ocak, H. *Bir Ahlak Felsefesi Problemi Olarak Erdem Kavramına Yüklenen Anlamın İlkçağ'dan Ortaçağ'a Evrimi*, (İstanbul: Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi, Bahar, sayı: 11, s. 79-101.ISSN 1306-9535, www.flssdergisi.com, 2011), s.83

²⁷ Gökalp, *Duygu ve Etik*, s.25

Sokrates'e göre erdemli bir birey aynı zamanda bilgili bir kişidir; o yüzden "Erdem bilgidir". Bilgili kişinin kötü davranışlarda bulunmayacağını düşünen Sokrates, kişinin kötü davranışlarına sebep olan etmenin "Bilgisizlik" olduğunu ifade etmiştir.²⁸ Bu nedenle Sokrates erdemin bilgi demek olduğunu, erdemsizliğin de bilgisiz olmaktan meydana geldiğini ifade etmektedir. Sokrates'e göre bilgili kişi, bilgi durumuna göre hareket eden ve kendi iç dünyasıyla uyum içinde olan kişi olarak savunmuştur. Eflatun (Plato) ahlak kavramını ilk başta Sokrates'in düşüncesine göre yorumlamış, akabinde güzel, iyi ve doğru düşüncelerini bilmenin erdem olduğunu ifade etmiştir.²⁹ Eflatun'un erdemler dizisinde ele aldığı cesaret, ölçülülük, bilgili ve adalet ruhun kesimlerine göre olduğu gibi toplumu otaya çıkaran tabakaların yapması gereken sorumlulukları da belirtmektedir.³⁰

1.6.3. Mutluluk Boyutu

Etik, boyutları arasında mutluluk boyutun da içermektedir. Zira etiğin geçmişi en fazla iyinin neler olduğunu ifade etme gayretine girmiştir. Bütün bu gayretlerde maksimum iyi, erişilmesi, sahip olunması gereken bir gaye olarak mutluluk şeklinde nitelendirilmektedir. Ancak, mutluluk kavramının ne olduğu konusunda değişik yanıtlar verilmektedir.³¹ Bu bağlamda, Sokrates, erdemli biri olarak yaşamının mutluluk olduğunu ifade etmektedir. Bununla birlikte, objektif iyi ve ahlaklı yaşamıştır ve yaşamının son zamanlarına doğru "Şükür iyi, namuslu, erdemli ve ahlaklı yaşadım" diyen bir kişinin memnun olma ve huzur bulma durumu³² ile mutlu olmanın etik olduğunu varsaymaktadır. Bu düşünceye göre, eylemlerle, mutluluk ve mutsuzluk arasında bir orantı bulunmaktadır. Davranışların doğru olma payı arttıkça mutluluk payı da artmaktadır, düştükçe mutlulukta düşer.³³

²⁸ Erdem, *Kitle İletişimi, Etik Ve Eğitim*, s.71

²⁹ Çubukçu, A.İ. (:Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Cilt: 20 Sayı: 1, 1972), <http://dergiler.Ankara.edu.tr/dergiler/37/735/9383.pdf>, s.13

³⁰ Ocak, *Bir Ahlak Felsefesi Problemi Olarak Erdem Kavramına Yüklenen Anlamın İlkçağ'dan Ortaçağ'a Evrimi*, s. 81

³¹ Özlem, D. *Etik Ahlak Felsefesi*, (İstanbul., 2013), s.46

³² Cevizci, A. *Felsefeye Giriş*, (İstanbul., 2013), s.226

³³ Kılavuz, R.. *Kamu Yönetiminde Etik Ve Bir Sorun Olarak Yozlaşma*, (Ankara. 2004), s.18

1.6.4. Fayda Boyutu

Etik kavramının bir de fayda boyutu vardır. Ancak fayda boyutundan kasıt, günlük lisandaki mutlak maddi bir menfaat söz konusu değildir. Bu kapsamda fayda boyutunda davranışın ahlaka göre iyi olmasının yolu, davranıştan etkilenen çok fazla sayıda kişiye maksimum mutluluğu vermesi biçiminde tanımlanmaktadır.³⁴ Bu düşünceye göre, bir eylem uygulanacak kişilere maksimum faydayı sağladığında ahlaken iyidir. Yani davranışın neticesi, maksimum sevinç ve haz, minimum acı ve hüznün getirirse bunlar ahlaka uygundur denilebilmektedir. Jeremy Bentham, bireylerin davranışta bulunmadan önce bir faydalılık hesabı yaparak, bu davranıştan ve eylemden öngörülen mutluluk ve hüznüleri, yoğunlukları, devamlılıkları, kesinlikleri, muhtemel neticeleri bakımından ölçme ve ele alma durumunda olduklarını belirtmiştir.³⁵

1.6.5. Duygu Boyutu

Etik değerinde, merkezin odağına duyguları yerleştiren bir duygu boyutu bulunmaktadır. Hume'nin düşüncesine göre, bizim bazı nesnelere yansıttığımız, diğer bir ifadeyle ahlaksal yargıların temelinde akıl değil hissiyatlar yer almaktadır. Hume, bu konu hakkında "Düşünce hissiyatların yalnızca kölesi ve esiridir" demektedir ve "Düşünce bir başına hareket etmez ya da ideaya sahip olamaz" diyerek akıldan duygulara hizmet eden ve boyun eğen bir kanı olarak görmektedir.³⁶ Diğer taraftan, Aristo, hissiyatlarımızın bazı zamanlar savunulamaz olacağını fakat bu onların kontrolsüz ve mantıksız olduğunu ifade etmek için yeterli görmediğini de belirtmektedir. Bilhassa Nikamakhos'a Etik'te bireyin davranış hayatıyla ruhun düşünceye göre olan veya olmayan bağlantılarını incelemektedir.³⁷

1.6.6. Sezgi Boyutu

Etik, sezgi boyutu ile 'iyi'yi konumlandırmaya çalışmaktadır. Bu hususta Moore, nasıl davranması gerektiğini ve nelerin doğru olduğu sorusuna verilebilecek cevabın 'iyi'nin doğası ile alakalı verilebilecek cevaba, iyi kavramın manasının

³⁴ Taşcı, F.. *Sosyal Politika Ahlakı*, (Ankara. 2012), s.41

³⁵ Kılavuz, *Kamu Yönetiminde Etik Ve Bir Sorun Olarak Yozlaşma*, s.18

³⁶ Gökalp, *Duygu ve Etik*, s.46

³⁷ Gökalp, *Duygu ve Etik*, s. 4

aleniliğine kavuşturulmasına dayalı olduğunu ileri sürmektedir. Çünkü o, belirli zamanda sonra mevzubahis olan bir davranışın iyiye sürüklediği, iyi neticelere neden olduğu için hakkaniyetli olduğunu ifade edecektir. Bununla birlikte doğruluk terimi ya da ideası ‘iyi’ terimine dayalı olmaktadır.³⁸ Diğer taraftan, bu doktrinin yönelttiği başka bir konu, iyiliği algılamanın ampirik özelliği olmayan bir sezgi durumunu gerektirmesidir. Bu bağlamda iyiliğin olması ampirik gözlem ya da tecrübeye veya akademik araştırmaya gerek olmamaktadır. Bu konuda sezgiler yeterli olmaktadır.³⁹

1.7. Etik Türleri

1.7.1. Betimleyici Etik

Kişinin eylemlerinin neredeyse tamamı ahlak kavramıyla alakalıdır. Sonuç olarak bu eylemlerin neticeleri, kötü veya iyi olarak ele alındığında toplumların ahlak anlayışıyla alakalıdır. Buna göre kişinin eylemlerinin belirli kılınması gerekmektedir.⁴⁰ Akademik anlayışın ahlak çerçevesine uygulanmasını belirten betimsel etik, ahlak normları kapsamında olan ya da olması muhtemel olguları incelemektedir.⁴¹ Bu nedenle betimleyici etik, var olan ahlak normları belirli kılan ve bu normların gerek ruhsal gerekse de toplumsal yönleriyle alakalı araştırma yapan bir etik çeşididir.⁴²

Betimleyici etik, kültürlerin ahlaksal eğilimlerini rastgele bir düşüncede olmadan ele alan bir felsefe dalına denir. Gerçekten betimleyici etik, belirli bir toplumun ahlaksal olgularını ve politikalarını yalnızca betimler, rastgele bir tenkitte veya sonuç bulma gayretinde olmaz. Betimleyici etik, ahlaksal normlar veya kurallar belirlemek yerine kişinin eylemlerini ele alarak onun davranışının neticelerini betimlemektedir.⁴³

³⁸ Cevizci, *Felsefeye Giriş*, s. 195

³⁹ Taşcı, *Sosyal Politika Ahlakı*, s.48

⁴⁰ Kesgin, B. *Kamu Sorumluluğunda Sosyal Hizmet*, (İstanbul. 2012).

⁴¹ Pieper, “*Etiğe Giriş*”, s.224

⁴² Kesgin, *Kamu Sorumluluğunda Sosyal Hizmet* .

⁴³ Cevizci, *Felsefeye Giriş*, s. 6

1.7.2. Normatif Etik

Ahlak normları kişinin eylemlerinin belirli kılınmasında çok önemlidir. Çünkü her bir kişi ahlak kuralları bireyin davranışlarının belirlenmesinde önemli rol oynar.⁴⁴ Normatif etik, kişinin ne şekilde hayat sürdürmesi üzerine açıklanan ahlak normlarını ele almaktadır.⁴⁵ Betimleyici etik olgusunun tersine Normatif Etik, sosyal talep ve kuralları betimlenmemektedir, bunları bir gerektirici sebebe bağlayarak temellendirmeye çalışmaktadır.⁴⁶ Normatif etik, var olan vaziyeti betimlemekten hariç, önceden tanımlayıcı ve çözüm üretici bir yol sunmaktadır. Farklı bir ifadeyle sosyal yaşam için normlar katar ve ona müdahale etmektedir.⁴⁷ Bu yüzden kişinin eylemlerine kılavuzluk yapar ve bir kişi ahlaksal bakımından iyi olarak ifade eden olguları göstermektedir.⁴⁸

1.7.3. Meta Etik

Ahlak disiplininde modern anlayışı barındıran ve bazı zamanlar çözümlenmeli ya da eleştirel etik olarak da belirtilen meta etik ilk defa Anglo-Sakson felsefe etraflarında da meydana gelmiştir.⁴⁹ Lisanın mantıki çözümlemesini, başka bir ifadeyle terim analizini sorumluluğu altına alan meta etik, normatif etik tarafınca gerçekleşen ahlak normlarını ele alarak, nu normlarda bulunan kimi terimleri, bunların işlevlerini ve birbiriyle olan bağlantılarını ele almaktadır.⁵⁰

Meta etiğe göre bilim adamlar kişilerin eylemlerine yön veren esas ahlaksal kuralları sağlamak adına, ahlaksal düşünceleri çözümlenmek, ahlaksal eylem ölçülerini mukayese etmek ve bu terimleri ele almakla görevli olmaktadır.⁵¹ Etik sözcüğün manalarını ele alan meta etik, şu soruları sormaktadır:

⁴⁴ Hazlitt, H. *Ahlakın Temelleri*, (Çev: Mehmet Aydın ve Recep Tapramaz), (Ankara: Liberte Yayınları, 2006), s.6

⁴⁵ Berkman, Ü. "Yolsuzlukla Mücadelede Yeni Strateji Arayışı: Devlet Merkezli Yaklaşımdan Toplum ve Paydaş Merkezli Stratejiye Yöneliş"(Harran: İş Ahlakı Dergisi. 3 (6), 2010), s.17

⁴⁶ Pieper, "Etiğe Giriş", s. 224

⁴⁷ Hilmi Ziya Ülken, *Ahlâk*, (İstanbul: Ülken Yay., 2001), s.14

⁴⁸ Cevizci " Felsefeye Giriş" 2008, s.7

⁴⁹ Özlem, D. *Etik*,(İstanbul: İnkılap Yay..., 2004,) s.142

⁵⁰ Önen ve Yıldırım, "Kamu Yönetiminde Etik Denetimi: OECD Ülkeleri Örneği"s.110

⁵¹ Cevizci, . *Felsefeye Giriş*, s. 9

- Kötü/ iyi, yanlış/ doğru etik terimlerin temelinde var mıdır?
- Ahlaksal doğrular nasıl doğrulardır?
- Ahlaksal doğruların kaynağı nelerdir?
- Etik sözcükler yalnızca duyguların dışı yansıtmasından mı oluşmaktadır?
- Doğru olarak görülen etik terimler salt mana da doğru olarak kabul edilir veya kişilere, topluluklara ve kültürlere göre farklılık gösterirler mi?

1.7.4. Uygulamalı Etik

20. yüzyılın sonunda tanımlanan etik türlerine ek olarak, değişik disiplinlerde bilhassa ortaya sorunların incelenmesi, bu sorunların çözüme kavuşması için normlar oluşturması ve bu normların davranışa yansımaları amaçlayan yeni bir etik türü ortaya çıkmıştır.⁵² Günlük hayatta olan ahlak problemleriyle alakadar olan ameli etik, çeşitli disiplinlerde meydana gelen etik problemlerin, kuralların, seçimlerin ve ahlak teorileriyle terimlerin belli bir dala uygulanabilirliğini ele almaktadır.⁵³ Her meslek çeşidinin kendine özgü kural ve değerleri olduğundan dolayı uygulamalarda çeşitlilikler görülmesi normal karşılanmaktadır. Uygulamalı etik, gündelik yaşantıda karşılaşılan sorunlara normatif etik kuramlarının uygulanması şeklinde de tanımlanmaktadır. Uygulamalı etiğin farklı profesyonel dallarına ilişkin problemleri ele alan alt disiplinleri bulunmaktadır. Meslek etiği de bu alt dalların arasında yer almaktadır.

1.7.5. Meslek Etiği

Meslek kişinin yaşamını sürdürmesi için uzmanlık alanı olarak ele aldığı iş olarak tanımlanmaktadır.⁵⁴ Sürekli hale gelmiş bu değerlere hâkim olması rastgele bir

⁵² Özmen, F. ve Güngör, A. "Eğitim Denetiminde Etik" (Malatya: İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi Cilt: 9 Sayı: 15 Bahar 2008), s.141

⁵³ Resnik, D. B. *Bilim Etiğine Giriş*. V. Mutlu (Çev.). (İstanbul: Ayrıntı Yayınları. 2004), s.37

⁵⁴ Sökmen, A. ve Tarakçıoğlu, S. *Mesleki Etik*. (Ankara: Detay Yayıncılık. 2013), s.35

işin meslek olarak görülmesi için gerekli olan bir etmendir.⁵⁵ Her mesleğin farklı bireysel ve mesleksi özelliklere sahip olması gerekmektedir. Bu özellikler gerek kişinin gerekse de meslek disiplinin gelişimi için gerekli olmaktadır. Meslek mensuplarının hepsi üyelerinin uyması zorunlu olduğu belli normlar ve prensipler belirlemiştir. Bu kuralların tamamına meslek etiği denilmektedir.⁵⁶ Meslek etiği, çalışma hayatında kariyer yükseltmek için yapılanlar, sermaye elde etmek ve adaletli davranmak arasındaki ikilemleri inceler ve bu ikilemlere çözüm aramaktadır.⁵⁷

Her mesleğin kendine özgü etik normları bulunmaktadır. Bu sebeple meslek sayısı kadar meslek etiğinin olduğunu ifade etmek mümkündür. Buna rağmen birtakım kurallar bütün mesleklerde onaylanmaktadır. Örneğin saygılı olmak, dürüst olmak gibi değerler bütün mesleklerde uyulması mümkün kurallardır. Meslek dalların üyeleri, hem kendi itibarını hem de meslek itibarını korumak için, çalıştıkları meslek grubunun etik normlarına uymaktadır. Yoksa o meslek toplum huzurunda saygınlığı olmayabilir. Meslek etiğinin yararları şu şekilde ifade edilmiştir.⁵⁸

- Kişinin aynı meslekte görev yaptığı kişinin baskısı nedeniyle etik eylemler göstermesini sağlamaktadır.
- Meslekle alakalı iyi ve doğru olarak görülen eylemler hususunda kılavuzluk etmektedir.
- Kişinin karışık ya da belirsiz vaziyetlerde ne şekilde hareket etmesi gerektiği hususunda kılavuzluk sağlamaktadır.
- Mesleğin toplumsal ve sosyal yükümlülüklerini belirlemektedir.
- Mesleğin gelişmesine yardımcı sağlamaktadır.

⁵⁵ Elgin, T. *Meslek Etiği ve Etik Kodu: Jandarma Teşkilatı için Etik Kodu Önerisi*, (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2006), s.20

⁵⁶ Elgin, *Meslek Etiği ve Etik Kodu: Jandarma Teşkilatı için Etik Kodu Önerisi*, s. 21

⁵⁷ Ayboğa, Hanifi “Ülkemizde Muhasebe Mesleği Ve Meslek-Etiği-Ahlakı” (İzmir: Ege Akademik Bakış Dergisi, Cilt 1, Sayı 2 Aralık,, 2001), s.31

⁵⁸ Aydın, *Eğitim ve öğretimde etik*, s.28

1.7.6. İş Etiği

İş etiği teriminin yaygınlığı 1960 yıllarında ABD’nde başlamıştır. 1980 yıllarında ise bütün büyük ölçekli firmalarda etik kurallar belirli kılınmış ve etik alt kurulları oluşturulduğu görülmektedir.⁵⁹ Toplumsal ve sosyal yaşantıdan farklı olarak öngörülemeyen firmalar, çalışmalar yaptıkları toplulukların yaşayışları, gelenek ve görenekleri ve ahlak kurallından etkilenmektedir.⁶⁰ İş etiği en genel ifadesiyle çalışma yaşantısında hakkaniyetli ve hatalı olarak görülen eylemler olarak tanımlanmaktadır.⁶¹ Özgener’in⁶² düşüncesine göre iş etiği, kişinin çalışma yaşamını ve ekonomisinin sağladığı olanaklar yönünde öngörülü ve uygun seçimler yapmasına kılavuzluk eden kural ve değerleri ele alan bir daldır. Arslan’ın⁶³ düşüncesine göre ise iş etik kavramını çalışma hayatında karşı karşıya gelinen ahlaksal problemleri irdeleyen uygulamalı ahlak kuralları olarak ifade edilmektedir. Son zamanlarda firmalar iş etiğine bayağı önem göstermektedir. Bilhassa çalışma yaşantısında ortaya çıkan hata ve yanlışlar, firmaların iş etiğine önem vermesine neden olmuştur.⁶⁴ Bununla birlikte;

- Globalleşme neticesi firmalarda çeşitli kültür ve ırklardan oluşan bireylerin faaliyetleri neticesinde meydana gelen etik problemlerin çözülmesi
- İş görenlerin birbirlerinin kültürlerine saygılı olmasının gerekliliği
- Kök, cinsiyet, din, dil gibi hususlarda tefrik yapılmasının önüne geçilmesi
- Global ısınma ve çevre kirliliği gibi sebeplerle firmaların tabiata saygılı olmasının gerekli olması

⁵⁹ Doğan, N. “İş Etiği Ve İşletmelerde Etik Çöküş” (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal ve. Ekonomik Araştırmalar Dergisi, Sayı 16, 2009), s.180

⁶⁰ Ülgen, Hayri ve S. Kadri Mirze, *İşletmelerde Stratejik Yönetim*, (İstanbul: Literatür Yayıncılık, 2.Baskı, 2004), s.449

⁶¹ Arıkan, S. “İşletmelerde Sosyal Sorumluluk ve İş Ahlakı”, (Ankara: Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt: 13, 1995), s.173

⁶² Özgener, Ş. “İmalat Sanayi İşletmelerindeki Kamu ve Özel Sektör Yöneticilerinin İş Ahlakına İlişkin Tutumları”, (Ankara: Amme İdaresi Dergisi, Cilt: 35 Sayı: 1, 2002), s.177

⁶³ Arslan, M.; *İş ve Meslek Ahlakı*, (Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 1. Basım, 2001), s.4

⁶⁴ Blount, K.D. and Ferrell, C.M., *Academic Misconduct Among Teacher Education Students: A Descriptive-Correlational Study*. (Research in Higher Education. 32 (6): 2005), s.4

- Yolsuzluk ile mücadele bulunması
- Biyoloji ile ilgili ve askeri araç ve gereçlerdeki gelişmelerin kişi ve kişinin hayatını tetikleemesinin müdahale edilmesi gibi sebeplerle iş etiğine ilişkin ehemmiyet artmıştır ve iş etiğinin gerekliliği bütün çalışma hayatı tarafından kabul edilmektedir.⁶⁵

1.7.7. Yönetmel Etik

Yönetmel etik, rastgele bir kurumda idarecinin doğru olarak görülen eylemlere uygun davranmak için uyulması gereken kural ve değerler olarak ifade edilmektedir.⁶⁶ Rehber yönetmel etiği ahlakın belli bir kurumda o kurum tarafından konulmuş normlarla beslenerek meydana gelmiş hali olarak açıklamaktadır. Yönetmel etik idarecilerinden ahlaksal kararlar alabilmelerine ve ahlak harici eylemlerde hareket etmelerinin önlenmesine odaklanmaktadır. Bununla birlikte idarecilerin karşı karşıya geldikleri problemleri çözüme kavuşturulmasında etik kural ve değerlerin oluşturulmasıyla ilgilenmektedir. Aynı zamanda yönetmel etik, idarecileri hakkaniyeti ve yanlışları gidermeyi, karar verirken hakkaniyetli olanı seçmeye teşvik etmektedir.⁶⁷

İdarecilerin meslekleriyle alakalı hususlarda yaptıkları etik tercihler mesleki davranışlar kısmında değerlendirilmektedir. Torpil bu kısım için sıklıkla karşı karşıya gelen etik harici eylemlerden biridir. Gündelik idare faaliyetleri ise idare etme yetkisinin kullanımı, kurum ve iş görenlerin düzenlenmesi, görevin adaletli bir şekilde kullanılması ve yapılan seçimlerle ilgilenmektedir.⁶⁸ Yönetmel etik terimi mevcut zamanda önem verilen bir terimdir. Bilhassa demokrasi düşüncesinin toplumlarda yaygınlık göstermesini sağlayanlar, hukuk devletinin güçlü olmasını talep edenler ve

⁶⁵ Arslan, M. *İş ve Meslek Ahlakı*, (Ankara: Siyasal Kitabevi, 2005), s.10-11

⁶⁶ Pehlivan Aydın, İnyet., *Yönetmel, Mesleki ve Örgütsel Etik*, (İstanbul: Pegema Yayıncılık, 3.Baskı, 2002), s.17

⁶⁷ Sayılı H. Ve Kızıldağ, D. “*Yönetmel Etik Ve Yönetmel Etiğın Oluşmasında İnsan Kaynakları Yönetiminin Rolünü Belirlemeye Yönelik Bir Analiz*”, (Afyon: Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2007), s. 233

⁶⁸ Pehlivan, İ. *Yönetmel Mesleki ve Örgütsel Etik*. (Ankara: Pegem A Yayıncılık, 1998) s.19

toplam kalite idari düşüncesini isteyenler kurum idaresinde etik normlara uygun davranılmasının gerekli olmasını savunmaktadır.⁶⁹

1.8. Etik Teorileri

Etik kuramıyla alakalı kuramlar Teleolojik ve Deontolojik olarak ikiye ayrılmaktadır. Bu teoriler aşağıda açıklanmıştır.

1.8.1. Teleolojik Yaklaşım

Teleolojik yaklaşım, yanlış ve doğrunun değerini ve ölçütlerini belirlemektedir. Burada bahsedilen değer kazanılan yararın sonucudur. Sonuç beklenen bir davranışsa doğru olarak görülmektedir.⁷⁰ Bu yaklaşıma göre birey ve standartlar arasında araçsal bir bağlantı bulunmaktadır. Bir davranışın doğru olmasını fayda ile ölçülmektedir. Yararcılık davranışın etki alanına ve sonucuna göre davranışı ölçmektedir.⁷¹ Faydacılık yaklaşıma göre doğru olan herhangi bir şey herkesin üzerinde birleştiği noktadır. Yalnızca parasal olarak değil duygusal yararı da kapsamaktadır. Faydacılığın zemininde mutluluk terimi yatmaktadır. Sonuca dayalı kuramlar bireyci (egoizm) ve faydacılıktır. Ricoeur'ın düşüncesine göre Etik, Aristotelesçi teori olan teleolojik teoriyle, ahlak da Kantçı teorici olan deontolojik teoriyle ifade edilmektedir. Etik ahlakı içermektedir. Bu bağlamda ahlak ve etik terimi birbirini tamamlamaktadır. Deontolojist, ahlaksal eylemi, haklı sebeplere göre ele alırken; teleolojist ahlaksal eylemi neticelerine göre yargılamaktadır.⁷²

1.8.2. Deontolojik Yaklaşım

Eylemin ahlaksal olmasını ele almada davranışın kendisini temel almaktadır. Kant'ın düşüncesine göre, bireyi önemli gören aklıdır bu ödev ve vicdan olarak meydana gelebilir. Arslan'ın düşüncesine (2005) göre, vicdan, tabiatımız ve gereksinimleri değil, sorumluluk bilincimizi tatmin edilmesini sağlamaktadır. Kant

⁶⁹ Sayın Ö. *Sosyolojiye Giriş (Sosyolojinin Temelleri)*. (İzmir: Erdem Kitabevi., 1999), s.9

⁷⁰ Sökmen ve Tarakçıoğlu, *Mesleki Etik*, s. 42

⁷¹ Arslan, *İş ve Meslek Ahlakı* s.27

⁷² Usta, A. “*Kuramdan Uygulamaya Kamu Yönetiminde Etik ve Ahlâk*” , (Kahramanmaraş: Sütçü İmam Üniversitesi, İİBF Dergisi, 2011), s.43-44

esas amacın mutluluğu kazanmak ve hakkaniyetli davranmak olduğunu ifade etmektedir. Mutluluk ve fayda temel gaye olmamaktadır. Bu anlayıştaki davranışın önemi ve sorumluluk bilincini ahlaksal olarak tanımlamaktadır. Dinin ehemmiyetli olduğu devletlerde deontolojik kuram kabul edilmektedir. Bu kurama göre etik standartları elinde bulunduran bir memur görevini yerine getirirken bu yönde davranacaktır.⁷³

⁷³ Sökmen ve Tarakçıoğlu, *Mesleki Etik*, s. 44-45

2. AHLAK VE AHLAK FELSEFESİ

2.1. Ahlak Tanımı

Ahlak; genel tanımıyla akıl, duygu ve vicdanla eylem arasında olan tutarlılık ve uyumluluktur. Ahlak kavramının objektif tarafı adet ve örfler, kişisel tarafı bireysel inançlar ve duygular ve düşünceler vicdanı oluşturmaktadır.⁷⁴ Ahlak değerleri, normların dışına çıkılmasında toplulukta bile isteye kişilerin ve toplumların eylemlerini şekillendiren, ceza alma ve nedamet duygusu ve düşüncesiyle toplumsal algı ve vicdan düşünceleri ve normları bütünlüğü olarak ele alınmıştır. Ahlak kavramının objektif boyutu, daha önceleri topluluklarda var olan adet ve örflerle ahlaki yargıları ve değerleridir. Bu yargılar, sosyal vicdanla kişisel vicdani duyguyu etkilemede bir baskı aracı olarak oluşturmaktadır. Ahlaksal değer yargıları, toplulukların tecrübeleri ve akademik sonuçlar içerisinde gün geçtikçe nesnel olarak biçimlenmektedir. Yeni bilgiyle alakalı gereklilikler, toplumsal bilinçler, düşünce ve vicdanın sınırları, yükümlülükleri içinde yeni ahlaki değerlerin objektif olarak ortaya çıkmasına neden olmaktadır.⁷⁵

Örf ve adetler, uyulan değerler üzerinde bir çatı görevi görmektedir. Kültürlere, milletlere ve inanç duygularına göre değişiklikler arz eden örf ve adetler, içinde büyüdüğü topluluklarda uyulan objektif değerler olarak ele alınırken, başka toplumlara nazaran bunların doğruluk payları tartışılmaktadır. Ahlak, kişilerin ve toplulukların hedef ve eylemlerinin belirli olması, verimli olması ve üretken olabilmesi veya uzun vadede mali ve istikrarlı kaynak kullanımlarıyla kalıcı gelişimlere imkan sunan akıl ve eylemler bütünlüğü olarak da ifade edilmektedir.⁷⁶ Farklı bir kitapta ise ahlak kavramı, farklılık gösteren koşullarda düşünce akımlarının hedefleri yönünde belirli, tutarlı, kararlı, uzun zamanlı verimli ve başarılı düşünme ve eylemler gösterme olarak bahsedilmektedir.⁷⁷

⁷⁴ Dranaz, F. *Felsefe kılavuzu, bilgi problemi, ahlak problemi, sanat problemi*. İstanbul: Çeltüt Matbaacılık. 1972, s.122-127; Yıldırım, C. (1991). *Bilim felsefesi* (3. basım). İstanbul: Remzi Kitabevi.

⁷⁵ Dranaz, a.g.e. 1972, 127; Reichenbach, H. *Bilimsel felsefenin doğuşu* (çev. C. Yıldırım). İstanbul: Bilgi Yayınevi. 2000, s.52-58

⁷⁶ Bayet, A. *Bilim ahlakı* (2. basım, çev. V. Günyol). İstanbul: Say Kitap Pazarlama. 1982

⁷⁷ Hançerlioğlu, O. *Felsefe sözlüğü* (11. basım). İstanbul: Remzi Kitabevi. 1991

2.2. Ahlakın Önemi

Ahlak, erdem ve onları elde etme, erdemli olmaya engel olan durumlardan korunmayı amaç edinen bir ilim disiplini. Bu bağlamda ele alındığında ahlak ilmi insanlığın var olmasından bu zamana kadar gelmiş ve onun gelişmesine icra etmektedir. Ahlak kavramı, geçmişten bu yana her zaman insanların ve toplulukların gündeminde yer almıştır. Her dönemde her ulusta farklı şekillerde bulunmuş, bazı zamanlar gelişmiş bazı zamanlar dejenere olmuş ancak her mekan ve zamanda aktif bir sözcük olmuştur. Mevcut zamanda gelinen hususta ise başlıca kural ve faziletleriyle var olan soru ve problemleri çözüme kavuşturulacak şekilde bir ahlaki eğitime ihtiyaç duyulmaktadır. Çünkü kişi doğuştan vicdani bir melekeyle doğmaktadır. İnsana özgü bu yapı akla yönelik bir akliselim, erdemleri aşılama ve onlara yönelik talep ve heves etme, kalbin yaratılış doğrultusundaki eğilimiyle aynı bir ilerleme, yozlaşma ve çözülmeye uzak bir istikrar elde etme, kötüye yönelik nefret etme, olay ve hadiseler üzerinden kişiyi yüceltmeye yönelik birden fazla konu, alan ve erdemle alakalıdır. Bu yetilerin iyi formlar ile meydana getirilmesi bir eğitim ihtiyacını ortaya çıkarmaktadır. Bu duruma yönelik kılavuzluk edecek olan ise ahlaki davranışlardır. Tüm bu yönleriyle vicdani duygular da ahlakın kendisi olmaktadır ve insan kendi üzerinden ifade eden ve tanıtan olmasıyla önemli olmaktadır. Ahlak, kişinin varoluşsal faziletlerinden biridir. Bu nedenle kişiyle ortaya çıkan ahlak kişiyle son bulacaktır.

Ahlak, iyi birey ve iyi bir fert yetiştirme vazifesini üstlenmektedir. Topluluklar bu vazifeyi kendi inanç mekanizmaları olan dinlere yönelik olarak meydana getirdikleri ahlak sistemleriyle meydana getirmeye gayret edilmektedir. Çünkü dinler, nelerin iyi, nelerin kötü olduğunu ifade eden bir mekanizma olmaları yönüyle ahlaktır, ayrıca ahlakın kaynağı olmaktadır. Birey psikolojik olarak tanrısal bir özellikte yaratılıp aynı zamanda fiziksel bağlamda maddeye yaklaşım taşımaktadır. Bu yüzden ki kişi güzel eylem ve iyi niyetlilikle ortaya 'hulk-ı hasen' niteliğine hâkim olma özelliğinin yanı sıra, kötü olma ve davranış şekilleriyle de 'hulk-i seyyi' niteliğine dönüşmektedir. Bu bağlamda bireydeki kuvvetlerin meydana gelişini olan ahlakın iyi niyetli olması için bir çabanın gerekli olmasına işaret etmektedir. Ahlak eğitimcileri bireyde;

1. Algılamının başı ve kaynağı olan 'Kuvve-i İlmiyye', ilmi kuvvet,

2. Zararlı durumları göndermenin kaynağı olan ‘Kuvve-i Gazabîyye’, gazap kuvveti,
3. Çıkarları sağlamanın kaynağı olan ‘Kuvve-i Şehvîyye’, şehvet kuvveti olarak üç kuvvetin varlığını kabul etmektedir.⁷⁸

Bu kuvvetler kişide ölçülülük, taşkınlık, tefrit olarak üç aşamada meydana gelmektedir. Bunlardan ölçülülük aşamasında meydana gelen kuvvetler iyi ahlaka karşılık görülmektedir. Taşkınlık ve ölçülülük aşamalarına karşı korunma gerekliliği ise buradaki eğitim ihtiyacını ve önemini göstermektedir. Çünkü bu eğitim ölçülülüğü ortaya çıkararak bireyin ‘Ahsen-i takvim’ niteliğinin korunmasını sağlayabilmektedir. Bununla birlikte bu eğitim, bireyi düşünce, özgürlük, idea, yükümlülük, ahlaksal kanunlar ve cezalar gibi ahlaksal yaşamın koşullarıyla teçhiz olanağına sahip tek alandır.⁷⁹

2.3. Ahlakın Amacı

Ahlak biliminin gayesi, İslam ahlak sanatçılarının genelinin üzerinde uyduğu temel tanımla, ‘bireyin iki dünyadaki mutluluğunu sağlamak’ ifadesiyle kabul edilmiştir. Ahlak ilminin gayesinin, bireye iki dünya saadetliliğini sağlayabilmesi yaklaşımı, Farabi, Sokrates, Eflatun ve Aristoteles gibi eski felsefeci ve ahlak sanatçıları da görülmektedir. Bu duruma göre ahlak bilimine düşün ilk görev, ‘Mutlak İyi’nin ne anlama geldiğini belirli kılmak ve akabinde de bunu baz alarak yaşamın farklı yerlerinde, kişinin ele alması gereken davranışları ortaya koymaktır. Bu davranışlara göre hareket eden kişi, neticede gerek dünyada gerekse de ahiret hayatında mutluluğu yakalamış olur. Dış görünümü ve fiziksel yapısı ile olduğu kadar, ruhsal ve inanç yapısı ile de tanrısal sanatın en iyi misali olan kişinin, yetkinliğini devam ettirebilmesi ve tanrısal gücün talep ettiği yönünde gelişmesi için belirli bir seviyede yaşamaktadır. Dünyadaki her varlık kişinin faydalanması için yaratılmasına göre, kendisine bu denli olanak sağlanan bireyin serbest bırakılması ve yaşadığı

⁷⁸ Tûsî N., *Ahlak-ı Nasiri, Anar Gafarov ve Zaur Şükürov* (çev.). 2. Basım, İstanbul: Litera Yay, 2007, s.3

⁷⁹ Covey, S., *Etkili İnsanların 7 Alışkanlığı: Kitleli Değişim İçin Altın Kurallar*, (G. Suveren ve O. Deniztekin, Çev.). İstanbul: Varlık Yayınları, No.434.Cihan A.K. (2016), s.61-68

zamanın hesabını vermemesi düşünülemez bir durumdur. Eşi benzerinin olamayacağı kadar kusursuz olan bu yapıtın Yaratıcı'sı, yapıtın bakımı ve sistematik çalışabilmesi için son tanrısal kitap olan Kur'an-ı Kerim'i bir kullanım rehberi gibi göndermiş ve bu rehberi açıklayıcı ve uygulayıcı olarak da Peygamber (s.a.v.)'i vazifelendirilmiştir.

2.4. Ahlakın Konusu

Ahlakın konusu, kişinin davranım ve tutumlarıdır. Zira birey, ilahi gücün yarattıkları arasında en iyisi olarak yaratılmış, irade ve akıl yetenekleriyle tüm canlı varlıkların en kusursuzu ve üstünü olma özelliğine sahiptir. Hayvanlar da kişilerin yaptığı birçok davranışları yapmaktadır, ancak hayvanlarda akıl ve yeti olmadığından ötürü ahlakları da bulunmaktadır. Bir fil ya da aslan, kişinin elde edemeyeceği kadar bir güçle bazı işler yaptıkları halinde iyi ve kötü davranışlardan habersizdirler. Yaptıkları hareketlerin amacının farkında olan, iyiyi ve kötüyü tefrik eden, hangi davranışların takdir edileceği ve hangi davranışların hoş karşılanmayacağını ayırt eden tek canlı varlık insandır. Bu yüzdendir ki, İslam âlimleri ahlak ilmini, dinin vazgeçilmez bir parçası olarak görmüşlerdir. Bazı alimler dini bir ağaç, ahlak ilmini de onun meyveleri ve çiçekleri olarak görmüşlerdir.

Ahlak ilimin konusunu bilmek için üç durum üzerinde durulmaktadır. İlk olarak bireyi, yani iyi ve kötü davranışlarda bulunma kabiliyeti olan bireyi ele almalıdır. Bir kişinin davranışlarına kötü ya da iyi olarak nitelendirebilmek için o kişinin kesinlikle zeki ve özgür yetiye sahip olması gerekmektedir. İkinci olarak, iyilik ve kötülüğü yani bir işin iyi veya kötü olmasını gerektiren şeyi incelemelidir. İyi davranışlar, iyi olduğu için beğeniye ve ödüle layık görülen ve dünyanın mekanizmasına uygun olan eylemlerdir. Kötü davranışlar ise topluluğun ve dünyanın nizamına uygun olmayan, suç olarak nitelendirilen, insanlığa zararlı olan davranışlardır. Son ve üçüncü durum ise, iyi ve kötü davranışların ödül ve yaptırımını, vicdani ya da hukuki yükümlülükleri ele almak gerekir ki, bu yükümlülüklerle de ahlakın müeyyideleri denilmektedir. Farklı bir ifadeyle, iyi davrananlar sevap kazanır, dünya ve ahiret hayatında ödüle layık görülürler; kötü davrananlar da günah işler, dünya ve ahiret hayatında cezasını çekerler.⁸⁰

⁸⁰ Osman Pazarlı, Din Psikolojisi, (3. Baskı), Remzi Kitabevi, İstanbul 1982.

2.5. Ahlakın Çeşitleri

Ahlak, kişiyi mutlu edebilecek iyi eylemlerle, onu mutsuz edebilecek kötü eylemleri tüm taraflarıyla ifade ettiği için, kişiyi bunların iyi davranışlarda bulunmasına kötü davranışlardan da uzak durmasına teşvik etmektedir. Buna göre ahlakın önce bilmeyi ve sonra da yapmayı gerektiren iki yönü bulunmaktadır. Eski İslam ahlak sanatçıları bunlardan ilkinde ‘Marifet-i Nefs, ikincisine de ‘Hikmet-i ameliyye’ adını vermişlerdir. Günümüzde ise bu ifadelerin yerini ‘Nazari-Teorik ahlak’ ve ‘Ameli-Pratik ahlak’ kavramları kullanılmaktadır.

2.5.1. Nazarî Ahlâk (Teorik Ahlâk)

Nazari(Teorik) ahlak kavramında birey davranışlarının gayesi üzerinde durarak hâyır ve şerrin ne anlama geldiği, erdemliğin niteliği, iyiliğin neden yapıldığı, saadetlilik, iş yükümlülüğü, vicdani konular araştırılmaktadır. Böylelikle kişi, kötüyle iyinin, şer ile hayrın ayrımını daha iyi anlayıp, nasıl iyi davranacağı, kötü davranıştan nasıl uzak duracağını öğrenmektedir. Batılılar ahlakın bu çeşidine ‘Etik-Ethiq’ ifadesini kullandıkları için ‘Ahlak Felsefesi’ kavramı da denilmektedir. Nazari değer kararlarının niteliğini ele alır; bu nitelikler üzerinde yorumlamalar yapar; bu sorumlulukların nereden ortaya çıktığını ve hangi amaçla yapıldığını araştırmaktadır. Teorik ahlaka aykırı olan, bunu ehemmiyetsiz ve anlamsız olduğunu savunanlar varsa da, İslam ahlakçıları, bu konu hakkındaki yapıtların bir kısmını teorik ahlak konularına yer vermişlerdir. Çünkü bu konuları ele almak için kişi, bir şeye sorgulamadan hemen inanmak yerine, onun niçin kötü ya da iyi olduğunu araştırarak şüphelerini gidermiş ve Allah (c.c.)’ın iyi dediği şeylerin hakikaten iyi, kötü dediği şeylerin ise de hakikaten kötü olduğunu aklı ile kavrayıp tüm rahatlıkla kabul etmektedir.

2.5.2. Amelî Ahlâk (Pratik Ahlâk)

Ahlakın konusunu tanımlayan ahlak savunucuların ifade ettiği, ‘kişinin uygun davranması gerekli olan ilkeleri ve vazifeleri’ pratik ahlakın kapsamına girmektedir.

Her iki ahlak çeşidi arasındaki ayırım ise, usul-u fıkıhla fıkıh arasında olan ayırım gibidir.⁸¹

2.6. Ahlakın Kaynakları

Bir normlar sistemi olan ahlak ilminin iki esas kaynağı bulunmaktadır. Bu kaynaklar ise;

1. Din: bireylere ne şekilde hayat sürdürmesi gerektiği İlah tarafından söylenmektedir. Mükâfat ve yaptırım sistemi ahirette ya da tekrardan dünyaya gelişle belirlenmektedir.

2. Toplum mukavelesi: Ümmetçilerin milli topluluklarına geçen bireylerin ahlak normlarını bir toplum mukavelesine dayalı olarak ortaya koymasına denilmektedir. Burada yaptırım sistemi topluluktan uzaklaştırma tarzında belirlemektir.

2.7. Ahlak Felsefesi Tanımı

Ahlak etiği veya felsefesi, gerek tarihi gelişim seyrinde değişik ahlaki yapıları felsefik düşünce bakımından konu baz alır gerekse de tarihi ve sosyal bütün sınırlamaları geçen evrensel bir ahlakın varlığına yönelik bir sorgulama ve arayışı göstermektedir. Ahlak etik konusunda bu arama durumu esas olarak iyi nedir sorusu kapsamında biçimlenmektedir. Doğrusu anlaşıldığı üzere iyi sözcüğü aynı güzel ve doğru sözcükleri gibi felsefenin başlıca terimlerindedir. Bu üç terim üstelik felsefik düşüncenin üç başlıca dalı olan etik, epistemoloji (bilgi teorisi) ve estetiğin dallarını belirli kılan sözcükler olarak karşımıza çıkmaktadırlar.

2.7.1. Olgu-Değer İlişkileri Bağlamında Ahlak Felsefesi

Olgu kavramı, tabiatta ve toplulukta olası hadiseleri ayırt edici özellikleri bakımından sınıflara ayırmamaya neden olan genellemeleri ifade etmektedir. Örnek verilirse, Fransız veya Rus Ekim İhtilali sosyal bakımından olağan iki tarihi hadisedir. Bahsedilen bu ihtilal neticeleri ve kapsamaları bakımından çok ehemmiyetli ve çok büyük birer tarihi gelişimi dikkat çekmekteyken, onların birer ihtilal olması ise tarihi bir olguyu göstermektedir. Olgu ve değer bağlantıları ahlak etiği kapsamında ilk olarak

⁸¹ M. Yaşar Kandemir, Örneklerle İslam Ahlakı, Nesil Yayınları, İstanbul 2003, s.33

çözümlemesi gereken acele bir problemdir. Olgu olan, olağan şeylere, değer ise olması mümkün olan, olması istenen şeyleri ifade etmektedir. Olgunun gerçek olaylara bizim sosyal ve kişisel öngörülerimizden bağımsız olarak bütün hadiselerin tamamına işaret etmektedir. Olgu böylelikle gerçeklik alanına, dikkat edilebilir ve ölçülebilir hadiseler kapsamına karşılık gelmektedir.

Ahlak etiği, eylemlerimiz belirli kılan değerlerin ve huy niteliklerimizin akliselim bir düşünme süreciyle sorgulanmasını hedeflemektedir. Değerler bize içinde yaşadığımız toplulukların nizamı kapsamında kısmi bir yönlenme duygusu ve disiplin vermektedir. Eylemlerimizi yönlendiren değerlerimizi kendi oluşturulmuş kişisel varlık içinde üretilmemektedir. Belirli bir değerler nizamı içine doğulmaktadır. Sosyal değerler kişiye sadece bir tabiat varlığı olmadığını ve bir yöresel varlık olduğunu devamlı hatırlatmaktadır. Kişi toplumlarda kendi dolaysız fiziksel var olmasını, onun duygu ve tepilerini devamlı kontrol etme, dizayn etme ihtiyacı içindedir. Ahlak kişiyi sosyal normlar doğrultusunda devamlı şekillenmekte ve denetlenmektedir.

2.8. Ahlak Felsefesine Dair Bazı Temel Perspektif Ve Yaklaşımlar

2.8.1. Öznelci ve Nesnelci Yaklaşımlar

Ahlak etiğinde ahlaksal davranış ve değerlerin aslı ve muhtevasının bireysel mi yoksa objektif mi olduğuna ilişkin bir mukayese, tüm felsefi tarihi süresince etkili olmaktadır. ahlaksal iyinin aslı ve muhtevasına ilişkin bu şekilde bir mukayesenin en iyi örneği şu anda olabilir Antik felsefe döneminde Sofistlerle Sokrates-Platon⁸² geleneği arasında olan mukayeselerde doğmuştur. İyi, adalet, cesaret, cömertlik gibi ahlaksal değerlerin kişisel öznelliğe göre mi biçimlendiği, aksi takdirde sosyal bir uyuma neticesi meydana gelen kurallara mı işaret ettiği tartışılmaktadır. Ancak Platoncu idealizm bakımından bu çeşit değerler birer düşünce olarak gerek kişisel öznelliği gerekse de sosyal kuralları geçen salt, evrensel ve objektif bir reelliğe sahip olmaktadır. Bu şu manaya gelmektedir; iyilik, adalet, cesaret, mutedillik gibi bu çeşitten ahlaksal değerler kişisel ve sosyal öngörü ve yaklaşımlardan hariç bir yapı

⁸² Hatcher, T. *Environmental ethics as an alternative for evaluation theory in for profit business context.* Evaluation and Program Planning, 27, 2004, 357-363.

taşımaktadırlar, zira onlar aşkın (transendent) bir varlık ortamına ve gerçeklik alanına ait olmaktadır.⁸³

Anlaşıldığı üzere buna karşılık Sofistler ahlaksal değerlerin kişisel ve sosyal gerçekliği geçen bir özellikte olmadığını, aksine bu çeşit değer ve algılamaların tamda kişisel ve sosyal gerçekliği temelinde biçimlendiğini ifade etmişlerdir. Sözün kısası nesnelciler ahlaksal değerlerin kişisel ve sosyal özneliğin öngörülerinden hariç bir nesnellik barındırdığını ifade ederlerken, öznelciler ise ahlaksal değerlerin kişisel ve sosyal özneliğin öngörülerine ve yaklaşımlarına aynı seyirde devam eden tamamıyla öznel değerler olduğunda ısrarcı olurlar. Nesnellik ve öznelik felsefik tarihi süresince değişik anlam muhtevaları elde etmiş terim çiftleridir.⁸⁴

2.8.2. Entelektüalist ve Volontarist Yaklaşımlar

Ahlak etiğinde entelektüalizmler ahlaksal eylemlerde akıl veya başka bir söylemle talebin görevini yadsırlar ve sözü edilen eylemlerin tamamıyla bilişsel ve entelektüel bir durum ve tutuma yönelttiğini savunmaktadırlar. Buna rağmen volontarizmler (iradeciler) ise ahlaksal eylemlerde esas belirleyici olanın akli veya istenci olduğunu söylemektedirler. Sokrates “Kişi isteye isteye kötü davranışta bulunamaz” yaklaşımıyla ahlakta entelektüalizmi belirtirken, Descartes ise anlama ve irade arasında bir ayırım yapmakta ve iradeciler bu yaklaşıma yakın durmaktadır. Descartes’e göre anlamak iyi bir eylemin kesinliği değildir ve bu şekilde bir bilgi vasıtasız iyi eyleme neden olmamaktadır. Kişinin istenciyle karar alması gerekmektedir. Bu kısımda bilgi ve fazileti denk görüp görmemekle alakalı bir mukayese olduğu görülmektedir. Tabi ki bu mukayesede bilginin ve istencin ne anlama geldiği ve bu iki olgunun ne derecede çakıştığı önemlidir. Bilgi kişinin istencini derinden etki eden bir bilgelik olarak veya kendi objesi ve muhtevasına yönelik gelişigüzel, soyut ve formel bir açıklama çabası olarak da anlaşılmaktadır.

⁸³ Kadioğlu S, *Etik Dedikleri, III. Koloproktoloji- Stomaterapi Sempozyum Özet Kitabı*, 12–14 Nisan, 2007

⁸⁴ Hançerlioğlu, O. *Felsefe sözlüğü* (11. basım). İstanbul: Remzi Kitabevi. 1991

2.8.3. Empirist ve Rasyonelist Yaklaşımlar

Empirizm (deneycilik) ve rasyonalizm (akılcılık) arasında olan mukayese ilk olarak bilgi kuramıyla ilgili bir mukayese olmakla birlikte, estetik ve etik sorunlar hususunda da önemlidir. Ahlaksal iyinin ne olduğuna ilişkin tartışma şüphesiz hakkaniyetli bilginin veya kısaca doğru olmasının ne olduğuna yönelik bir felsefik mukayeseden farklı düşünülmemektedir. Empirizmin insan hassasiyetliği ve hissiyatlarını baz alan bilgi kuramı bakış açısına göre etik bir açıya hakim olduğu aşikardır. Bununla birlikte akılcılığın da insan iradesini ve düşünme kabiliyetini baz alan bilgi kuramına göre bir etik açıyla beraber akılsal düşünme kabiliyeti üzerinde biçimlenen bir faziletli yaklaşıma hakim olduğu kendiliğinden belli olmaktadır. Bu doğrultuda felsefe tarihi süresince hâkim olmuş deneycilik ve akılcılık hareketleri ahlak etiği içinde belirleyici bir görev üstlenmişlerdir. Ahlak felsefesi kapsamında deneyciliğin en ehemmiyetli önde gelenlerinden İngiliz deneyciliğin üç kifayetli düşünürü J. Locke, G. Berkeley ve D. Hume olduğu bilinmektedir. Akılcılığı savunan düşünürlere ise örnek olarak Platon, Descartes, Spinoza, Hegel verilmesi uygun olmaktadır.⁸⁵

Empirizmi savunanlar olgusal gerçekliğe yönelik kavrama yeteneğimiz ve bilgi birikimi geliştikçe ahlaksal kural ve ilkelere yönelik iç görü ve düşüncemizin de geliştiğini savunmaktadırlar. Ahlak birazcık da tecrübe ve görgüyle gelişme gösteren ve ortaya çıkan bir şeydir. Bu şekilde bir yaklaşım ahlaksal değerleri de kapsayan bütün inanç değerleri insan hassasiyetliği ve tabiatından farklı düşünülmemektedir. Buna göre rasyonalizmi savunanlar ise ahlaksal algılayış ve iç görüyü çoğunlukla kişi iradesini a priori yapısına dayandırmaktadır. A priori diye kastedilen şey, deneye ya da kabiliyete önsel akla uygun doğrulardır.

2.8.4. İdealist ve Materyalist Yaklaşımlar

Felsefe tarihinde akılcılık ve deneycilik mukayesinde görüldüğü gibi, idealizm ve materyalizm mukayesesinden de beslenmektedir. Akılcılık ve deneycilik arasında olan mukayese bilgi kuramı yani bilgi felsefesi bazlı bir tartışma olurken; idealizm ve

⁸⁵ Doğan, Ö. *Etik ve Ahlak Felsefesi*, İnkılap Yayınları (1.Basım), İstanbul. 2004

materyalizm arasında devamlı olarak mukayese temelli olarak varlık bilimiyle alakalı bir mukayesedir. İdealizm varlık felsefesi bakımından belirleyici olanın uygun olduğunu, materyalizm ise maddiyata ilişkin olduğunu savunmaktadır. Uygun olan evrensel ve akla uygun bir duruma, maddiyata ilişkin olan kişisel ve empirik bir gerçekliğe yöneliktir. Bu doğrultuda idealizmle akılcılığın ve materyalizmle empirizmin ciddi anlamda uyuştuğunu ifade etmekle birlikte, bu uyum ve tartışmanın kesin olmadığını söylemek gerekmektedir. Örneğin İngiliz Empiristi Berkeley idealist bir düşünürdür.⁸⁶ Berkeley'in idealizm akımını algı bazlı, kısacası kavrayan özne bazlı bir idealizmdir.⁸⁷ Akılcılığı savunanların idealizm düşüncesi ise özneyi, akılsal düşünme kabiliyetine hakim özneyi baz almaktadır. İdealizm ve materyalizm perspektifleri ahlaksal mukayeseleri, idea sahibi ahlaki öznenin bu sözü edilen insan aklının kaynağını, uygun veya maddiyata ilişkin bir temele göre ifade etme çabalarına karşılık olmaktadır.

2.8.5. Kuşkucu, Eleştirel, Pozitivist ve Pragmatist Yaklaşımlar

Klasik doğaötesi geleneğe, bilgi kuramı doğrultusunda dogmatik felsefe yaklaşımına ilişkin şüpheli ve eleştirel davranışlar, olgucu ve pragmacı yaklaşımların şekillenmesinde çok önemlidir. Bu doğrultuda bilhassa Orta Çağ yöntemlerine uygun hâkimiyet sürmüş olan terim gerçekçiliğe ve akılcılığı savunan düşünürlerdeki idealizme ilişkin reaksiyonlarla şekillenmiş olan adcılık belirleyici bir rol üstlenmiştir. Klasik metafizik geleneğine ilişkin ilk olarak İngiliz empirizmi ve Kantçı⁸⁸ bilimin şüpheli ve eleştirel ögeler kapsadığı kolaylıkla söylenmektedir. Felsefe tarihi boyunca Klasik Metafizik olarak bahsedilen şey, temel olarak Antik ve Çağdaş zamanlardaki önce gelen idealist ve akılcı bilimleridir.

Bilgi ve ahlak bazında empirik ve pozitivism idealistliğe ehemmiyet gösterilmesinin en iyi örneği olguculuktur yani pozitivismdir. Önde gelen savunucuları Fransız Filozof August Comte olan klasik olguculuk bakımından, bilginin ve

⁸⁶ Elgin, T., *Meslek etiği ve etik kodu; Jandarma teşkilatı için etik kodu önerisi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya. 2006

⁸⁷ Durak, a.g.e., 2009

⁸⁸ Kılıç, Y. *Kant'ın Etik Görüşünde 'Değerli Eylem'in Olanığı*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı 22, Sayfa 2015, 93-100.

ahlaksal standartlarımızı olgusal gerçekliği geçen birtakım ilahi glere yorumlayan tanrı bilimi eğilimi ve olgusal gerçekliği geçen birtakım doğaötesi glere yorumlayan doğaötesi düşünce, gerek bilgi kuramı gerekse de etik bağlamda aşılmaması gereken kifayetsiz düşüncelerdir.⁸⁹ Buna rağmen en hakkaniyetli felsefik tutum ve anlayış olarak olguculuk, bütün bilgi ve ahlaksal standartlarımızı ifade etmek için, sadece gözlemlenen ve test edilen empirik olgulara başvurmaktadır. Gözlenen ve ölçülen olgusal idealisti geçen bütün sanı ve varsayımlar, gerek bilgi kuramı gerekse de etik bakımından temeli yoktur. Sadece temelsiz değil, birde insaniyet için muzır ve yıkım getiricidir

⁸⁹ Kuçuradi, İ. *Etik* (5. Baskı). Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu. 2011

3. FARABİ HAKKINDA GENEL BİLGİLER

3.1. Farabi'nin Hayatı

Esas ismi, Ebu Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarhan b. Uzluğ b. Turhan el-Farabi et-Türki'dir. Türkistan'ın Farab şehrinin civarındaki Vesic'te yaklaşık 258 (871-72) yılında dünyaya geldiği düşünülmektedir. İlk tahsili dini eğitim ve dil bilimlerinin üzerinedir. Aynı zamanda hadis, tefsir ve fıkıh öğrenip okumuştur. Dolayısıyla Türkçe ve Fars dilinin yanında Arapça dilini öğrenmiştir. Abbasi yönetiminin tamamı Türk toplumunun egemenliğine geçmeye başladığı, halifelerin gücü Bağdat kentinden ileriye geçemediği, Horosan ve Maveraünnehir'e Samanilerin egemen olduğu, İslam ilminin Türk toplumu tarafınca özümsemiş Türk medreselerinin kendini göstermeye başladığı bir dönemde eğitim gören Farabi, medeniyeti Ebu Bekir er-Razi (932) ya da halefi İbn Sinâ (1037) gibi bir öz yaşamı yazmadığından, hayatı ve kişiliğiyle ilgili tam anlamıyla net ve güvenilir bilgiler elde edilmemiştir.

Hayatıyla ilgili bilgiler vefatından iki yüzyıl kadar uzun vir zaman diliminden sonra kaleme alınmış olan felsefe tarihleri ve biyografi kitapları olduğu için oldukça tutarsız ve abartılı bilgiler vardır. Fakat Farabi'nin tartışmalara girilmeyecek katıyetle Türk toplumun olduğu gerek üç soyuna dayanması ve gerek farklı eserlerdeki anlatımlara göre Türkçe dilini kullanıp, vefatına kadar Suriye'de Türk kıyafeti giymesi ve Tatimma Sivan el-Hikme'ye göre görünüşüne itibariyle Türklere benzemesiyle kesindir. Farabi, çok küçük yaşlarda Buhara'da eğitim ve öğretimine başladığı söylenmektedir. Akabinde Bağdat kentinde Ebubekir b.Serrac (928) dan Arap dil bilimciden, yani Ebu Bişr Metta b.Yunus (939) dan mantık ve felsefe alanında eğitim almıştır. Üstelik Yuhanna b.Haylan'dan Aristo mantığı ve Sabit b. Kurre'nin Sabii felsefesini öğrenmek için bir ara Harran'a gittiği bilinmektedir.

Harran'dan sonra yeniden Bağdat kentine gelerek dönemin âdetine göre felsefe alanında derin bilgilere hâkim olmak için metafizik, musiki, matematik, astronomi ve o dönemin diğer ilimleri ile ilgili bilgiler edinmiştir.⁹⁰ Farabi, uzun bir süre kaldığı ve çalıştığı Bağdat şehriden, siyasi nedenlerden ötürü Halep'e taşınmıştır. Halep kentinde Büveyhilerin hükümdarı Seyfu'd Devle el-Hamadani'nin gözetimini kazanmıştır. Akabinde aynı hükümdarın Şam'ı ele geçirmesiyle Farabi, 950 yılına

⁹⁰ Ülken H. Ziya, *İslam Felsefesi* (İstanbul, 1993), s. 66

kadar yani vefatına kadar Şam'da kalmıştır. Kimi kitaplarda Farabi'nin Şam kentinde geçimini devam ettirebilmek için bahçe bekçiliği işiyle uğraştığı, geceleri ise sabahlara kadar bahçe sahibinin mumuyla felsefe dersine çalıştığını söyleyen birtakım söylentiler olduğunu ifade belirtmektedir.⁹¹ Oysaki Bağdat kentinde ün kazanmış ve yaşı yerine oturmuş Farabi'nin Şam'a giderek bahçe bekçiliği işiyle uğraştığını düşünmek oldukça tutarsızdır. Şundan dolayı Seyfu'd Devle'nin koruması altına girmiş ve söylentilere göre hükümdardan dört dirhem maaş almış Ebu Nasr'ın buna gereksinim duyması imkânsız olmaktadır. Filozofun mutasavvıf ve gösterişsiz bir hayatı olmasından ötürü bu tarz menkıbevi söylentileri arttırmak mümkün olduğu gibi; ilim hakkındaki bilgilerin çok olduğu abartılı söylentilerde göz ardı edilmeyecek kadar çoktur.

Özetle, Farabi'nin yetmiş lisana hâkim olduğu bilinmektedir. Fakat düşünürün Arapça, Farsça ve Türkçe 'den hariç Suryani dilini bildiği düşünülmektedir. Yunan dilini bildiğine yönelik hem kitaplarında hem de tercüme ve yorumlama kitaplarında bir işarete rastlanmamıştır. Bizler bu doğrultudaki söylentilerin, Farabi'nin değerini biraz daha bilmek için keşfedilen menkıbelerden meydana geldiğini düşünmekteyiz. İslam ilminde en büyük felsefik akım olarak görülen Meşailiğin ikinci kurucu lideri olan Farabi; mantık ilmindeki muvaffakiyeti; Aristo'nun yapıtları üzerindeki çalışmaları ve bilgisi derin olduğundan ötürü felsefe tarihinde "İkinci Aristo" manasına "el-Muallim es-Sani" olarak görülmektedir. Fakat kimi mütetebbiler Farabi'nin bu lakabı Buhara kentinde Samanı sultanı Nuh b. Saman'ın istemesi üzerine kaleme aldığı "et-Ta'lim es-Sani" isimli ansiklopedik bir yapıtıdan ötürü aldığını ifade etmektedirler. Oysaki mevzubahis yapıtın ne emaresine ne de Farabi ile ilgili bir bilgi olmaması, bu savın yalan olduğunu belirtmektedir. Farabi'nin faikiyeti Aristo'nun eserlerini okuyup yorumlamak ve İslam medeniyetinde felsefi canlanmaya başlamasıyla sınırlı değildir. Bununla birlikte, Farabi, özgün anlayışlara, Aynı zamanda O, orijinal görüşlere, ilmi ve ameli felsefede ehemmiyetli ve detaylı tetkiklere, metafizik, ilahiyat, mantık ve ahlâk ilimlerinden birden çok yapıta sahip olarak da bilinmektedir.

⁹¹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân*. (Kahire: y.y., 1948), s. 242.

3.2. Farabi'nin Eserleri

Farabi yapıtlarını bayağı dağınık bir şekilde kaleme almıştır. Dizgesini Leibniz gibi birden çok deneme ve aforizma olarak vermiştir. Farabi'nin yapıtlarının başlıca bir bölümü Eflatun ve Aristo'nun yapıtlarını tanıtmaya ve açıklama amaçlıdır. Büyük eserleri genellikle Aristoteles'in önemli yapıtlarının açıklanmasına yöneliktir. Farabi, Aristoteles'in yapıtlarına şerh ve dipnotlar yazmasıyla öteki düşünürlerden ayrılmaktadır. Şerh kitaplarında el-Kindi ve İskender Afrodisi çevrilerine göre kaleme almıştır. Farabi, Eflatun ile Aristo arasında olan uyuşmazlığı önleme ve uzlaştırma hususunda Arapça kitap kaleme alan ilk İslam düşünürüdür.⁹² Farabi'nin yapıtlarından ilk bahseden kaynak İbnu'n-Nedim'in Fihrist'i eseridir. Bunu İbn Ebu Useybia'nın Uyunu'l-Enba'sı ve Kıfti'nin İhbaru'l- Hukema'sı takip eder. Bu son iki eserde Farabi'ye özgü 100'ü aşkın yapıt olduğu ifade edilmektedir. Yapıtlarının önemli bir bölümü mantık, ahlak, metafizik, psikoloji, müzik, doğa bilimleri ve siyaset ilmine yöneliktir. Bu yapıtların ehemmiyetli bir bölümü küçük risalelerden oluşmasına karşın içerik açısından zengindir. Dolayısıyla bu kısımda yalnızca çok bilindik ve matbu olan yapıtları yalın bir bölüm içinde vereceğiz.

a) Felsefeye giriş mahiyetinde olan eserleri

- **Kitab-u ma yenbaği en yukaddeme kable teallüm-il felsefe:** Farabi bu az sayfalı kitabında öğrenmek isteyen bireyde olması gereken şartları ele almaktadır.
- **İhsa'ul –Ulum:** Bu yapıtta Farabi, bilimlerin bölüm, tanım ve konularını ele almaktadır.
- **Meratib'ül-Ulum:** Çok az sayfalı bir yapıt olan farklı bilimlerin konu ve niteliklerinden bahsetmektedir.

b) Mantığa dair eserleri

- **Kitab'ul Müdhal Fi'l:** Mantık konularına giriş niteliğinde küçük bir yapıttır.
- **Fusul-u Yuhtac İleyha fi Sinaat'il-Mantık:** Bu eseri de mantık konusuna giriş niteliğinde bir yapıttır.

⁹² Durak Necdet, *Aristoteles ve Farabi'de Etik*, (Isparta, Fakülte Kitabevi, 2009), s. 115.

- **Kitab-u Kıyas Sağir:** Mantığın örnekseme konularını ele almaktadır.
- **Kitab'un fi's-Safsata:** Mantık alanındaki safsatayı işlemektedir.
- **Kitab'un fi'l-Hitabe:** Mantık ilminin hitabete yönelik mevzusundan bahsetmektedir.
- **Cevami-u Kutub'il-Mantık:** Farabi'nin bu yapıtı mantık ilminin tüm bölümlerini içine alan bir yapıttır.

c) Ta'limi İlimlerle ilgili eserleri

- **Kitab'un Nüket fi-ma yesihhü vela yesihhü min ahkam'in en-nücum:** Farabi, bu yapıtında yıldızlara bakarak, onlardan kararlar çıkarmanın anlamsızlığını söyler ve kanıtlar.
- **Kitab'ul-müdhal fi'-musiki:** Müziğe giriş mahiyetinde bir eserdir.
- **Kitab'ul-musiki'l-kebir:** Farabi'nin müziğe yönelik bilindik kitabıdır.

d) İlahi ilimlere dair eserleri

- **Kitab'ün fi'l akl:** Aklın mahiyet ve mertebesi hakkında bilgiler vermektedir.
- **Kitab'u uyun'il-mesail:** Bu kitap mantık ilmine yönelik bir eser mantığa dair bir önsözle ilahî tabiata ve tanrı bilimine özgü bazı soru ve cevapları içermektedir.
- **Kitab'ül-vahid ve'l-vahde:** 'Bir' mefhumuyla 'bir' sözcüğünün kullanıldığı farklı anlamları ele almaktadır.
- **Kitab-u ağrazi'l-Hâkim Aristoteles:** Aristoteles'in maba'de et-tabia'sının etkili düşünceleriyle çabalarını göstermek amacıyla yazılan bir yapıttır.
- **Kitab'u felsefet'i Eflatun:** Eflatun'un felsefesini anlatmak amacıyla kaleme alınan bir yapıttır.

e) Medeni ilimler (ahlâk, siyaset v.s)e dair eserleri

- **Kitab-ü tahsilü'l-Saade:** Eflatun ile Aristoteles'i uzlaştırmaya çalışan ahlaki bir yapıttır.

- **Kitab'üt-tenbih ala sebili'l-saade:** Aristoteles'in ahlak eserinden alınan küçük felsefi bir ahlak eseridir.
- **Kitab-u fi maba'di ara-i ehli'l-Medineti'l-fazıla:** Tam anlamıyla hayal edilen mutlu bir kentin nasıl olması gerektiğini ve Farabi'nin felsefesinin niteliklerini ve düşüncelerini gösteren ehemmiyetli bir yapıttır.
- **Kitab'üs- Siyasetü'l-medeniye:** Mabadi'l-mevcudad adına da sahip olan bu kitabın mevzusu bundan önce bahsedilen kitabın konuşana benzerdir.
- **Kitab-u el fazi'l-Eflatuniyye:** Eflatun'un kelimelerinden bir araya getirilmiş bir ahlaki ve siyasi eserdir.
- **Fusülü'l-Medeni:** Farabi'nin siyaset öğretilerine yönelik düşüncelerini içermektedir.

f) Farklı konulara yönelik eserleri

- **Kitab-u cem' beyn re'yeyi'l-hakimeyn:** Eflatun ile Aristoteles'in düşünceleri arasında ortaya çıkan uyumsuzlukları açık olarak kabul eden Farabi'nin onların düşüncelerini uzlaştırabilmek amacıyla kaleme aldığı küçük bir kitaptır.
- **Kitab-u fususi'l-hikem:** dini ve felsefi akımı içeren bir yapıttır.
- **et-Ta'likat:** Özlü söz şeklinde notlar ve dipnotlardan oluşan bir yapıttır.

3.3. Farabi'nin Metodu

Farabi, herhangi bir kimseyle uzlaşması makul olan farklı sistemlerden bir sentez yaptığı için eklektik (seçmeci ve uzlaştırmacı) bir yönteme hâkimdir. Durak'ın saptamasıyla felsefeye Aristoteles'in mantık ilmi üzerine yaptığı tetkiklerle giren Farabi, metafizik ve ahlâk sorunları üzerinde durmaktadır. Zamanın genel değerler dizisi yönünde dinle felsefeyi birbirinden koparılamaz iki tüm olduğu savını felsefi

düşüncesinin merkezine yerleştirmektedir.⁹³ Farabi, esas olarak aldığı Aristoteles yöntemini, Plotinci düşünceye dayalı olarak İslam inancı ile iki evrede uzlaştırmaya çalışmaktadır. İlk başta Yunan kitaplarından Aristoteles'e dayalı olmakla birlikte, onun yeni Eflatuncu düşüncelerini almakta sonrada Aristo'yu Eflatunla uzlaştırmıştır. Elde edilen bu düşünce biçimi de sonunda İslam düşüncesiyle uzlaştırmaktadır.⁹⁴ Yunan felsefesinin bilhassa uzay bilimine yönelik başlıca düşünceleriyle İslam ilminin uzlaştırılması noktasında İslam düşünürlerinin kimisi dini, kimisi de felsefeyi temel almış ve böylelikle farklı din felsefeleri doğmuştur. Farabi özellik Gazzali (1111) tarafından olmak üzere birden çok saldırılarla karşı karşıya gelmesinin esas nedeni de, birbirinden çok ayrı olan bu düşünceleri uzlaştırma yöntemine sahip olmalıdır.

Farabi gerçek felsefeyi burhani felsefe olarak değerlendirirken gerçek dini de burhani felsefeye göre prensiplerini ondan esinlenen din olarak görmektedir.⁹⁵ Din'i düşünceler ve eylemlerden oluşmuş bir bütün olarak değerlendirmektedir. Farabi'nin bu nüansı esasında dolaylı olarak dinin kuram ve uygulamalıdan meydana gelen yapısına belirtiden farklı bir şey olmamaktadır. Dinin kuramsal bölümüyle alakalı düşünceleri şu şekilde sıralanmıştır:

- Allah'ın başlıca vasıfları ve buna göre, tanrısal evrendeki ruhani varlıklar sistemi ve bu varlıkların vazifeleri,
- Evrenin meydana gelişimi, âlemdeki sistemin işleyişi, âlemdeki münasebetler,
- İnsanın oluşumu Yaratıcı ve yaratılanlar bakımından yeri,
- Peygamberlik sıfatının niteliği,
- Ölüm ve ölümün ilerisinde karşı karşıya gelinecek, ceza ve ödül,
- Geçmişteki toplulukların, peygamber, faziletli idareci, manevi anlamda kılavuzluk edicilerin başlıca özellikleri ve örnek kılavuzluklar.⁹⁶

⁹³ Durak, *Aristoteles ve Farabi'de Etik*, s. 201.

⁹⁴ Tayland Necip, *Anahatlarıyla İslam Felsefesi*, (İstanbul, Ensar Neşriyat Yayıncılık, 1985), s. 168

⁹⁵ Alper Ömer, *İslam Felsefesinde Akıl-Vahiy, Felsefe-Din İlişkisi*, (İstanbul, Ayıışığı Kitapları, 2000), s. 137

⁹⁶Fârâbî, *Kitabu'l Mille ve Nusus Uhra*, tahkik: Muhsin Mehdi, (Beyrut, 1968), s. 46; Alper, *İslam Felsefesinde Akıl-Vahiy, Felsefe-Din İlişkisi*, s. 96

Dinin uygulamalı, kendi konuşmasıyla, “ef’al” boyutuyla alakalı düşünceleri de aşağıda sıralanmıştır:

- Allah’a saygı göstermeyi belirten, O’na övgü dolu söz ve eylemler,
- Ruhani varlıklara, meleklerle, saygı belirten pratikler,
- Peygamber, faziletli idareci ve ruhani rehberlik edicileri övücü söz ve eylemler,
- Geçmişin her devrinde görülecek, topluluklara kötü örnek olmuş, idarecileri söz ve eylemler,
- Kişisel ve sosyal ilişkilerle alakalı eylemler.⁹⁷

Farabi’nin yöntemi sonuçlanmaya dayanmaktadır. Yalnızca akıl temelinde olmamak üzere, akıl ve akıl icra yolunu tutmaktadır. Pythagoras ve Pascal gibi matematik sonuçlanmadan başlayarak gizeme ulaşmaktadır. Böylelikle, ilk önce mantık ve akıl çevresinde olumlu düşünceleri olan Farabi sonradan gizemsel olmaktadır. Ancak gizemciliği felsefi bir düzen değil, bir manevi durumu olarak görmektedir. Farabi’nin görüşü uzlaştırıcı bir spiritüalizmdir. Evrenin prensibini manevi (spiritual) olarak görür ve tüm maddi hadiseleri spiritual ve ruhani prensiplere indirgemektedir.⁹⁸ Farabi, hakikatli bir düşünürle peygamber arasında herhangi bir fark olmadığını söylemektedir. Bu ikilinin de amacı, insanların dünya ve ahiret mutluluğunu sağlamaktır. Bayrakdar’ın tespit etmesiyle Farabi’deki felsefeci tasavvuru, belirbi bir husustan sonra mutasavvıfların ermişleriyle, aynı kişi olmaktadır. Daha önceden bahsedildiği gibi, Farabi’nin düşüncesine göre, en uygun başkan, en uygun insan, nübüvvetle beraber felsefeciliği kendi karakteriyle bir araya getirdiği kişidir. Farabi, tün bu özellikleri kendi kişiliğinde bir araya getiren Hz. Muhammed (s.a.s)’i “ilk başkan” olarak görmektedir.⁹⁹ Farabi’nin düşüncesine göre, buyrukların genel olarak, ”tabii” olduğunu ve tanrısal bir ayrıcalık ihtiva etmediğini, bununla birlikte, kural olarak, ”güvenilir bir yaratılışa sahip” tüm insanlar için olası olduğunu ifade edebiliriz. Diğer taraftan bu manadaki vahyin esasında, sosyal ve politik bir muhtevaya sahip olmasının mecburi olmadığını, bireyci olduğunu akla getirmek de

⁹⁷ Fârâbî, *Kitabu’l Mille ve Nusus Uhra*, s. 46).

⁹⁸ Ülken, *İslam Felsefesi*, s. 69-70.

⁹⁹ Bayrakdar, Mehmet, ”*Hukuk ve Siyaset Felsefesi, ”Felsefe”* (Ankara, İlitam yayınları, 2005), s. 157.

olasıdır ki, bu şekilde bir deneyim felsefecisi “ilahi” bir varlık olarak benzerlerinden üstün dünyaya bilgi kuramını bir uyum içerisine sokmaktadır.¹⁰⁰

Farabi, Risale fîma Yanbağı an Yukaddem Kable Teallûm el-Felsefe isimli kitabında hakikatli bir felsefecinin başlıca özelliği olması gereken ilmi ve ahlaki özellikler üzerinde durmaktadır. Farabi, felsefe metodundan bahsettiği risalede, felsefe bilgisine hakim olmak isteyenler için dokuz kral belirlemektedir. Farabi'nin düşüncesine göre, Felsefe bilgisine hakim olmak isteyen kişi;

- Felsefe mekteplerinin isimlerini bilmeli,
- Aristo'in eserlerinin çeşitli gayelerine hâkim olmalı,
- Felsefe bilgisine sahip olmadan önce hangi bilim dalından başlaması gerektiğini bilmeli,
- Felsefe bilgisine hâkim olma gayesini anlamalı,
- Felsefecinin hâkim olması gereken tekniklerden bilgili olmalı,
- Felsefe eserlerinin tekniklerini bilmesi gerekir,
- Aristo'yu eserlerinde zorlayıcı üslup kullanmaya mecburi eden nedenleri bilmesi gerekir,
- Kendisinden Felsefe dersi öğrenen kişinin davranış ve tutumlarının ne şekilde olması gerektiğini bilmesi gerekir,
- Aristo'nun eserlerini okumak isteyenlerin bilmek zorunda olduğu başlıca hususlarla ilgili bilgisi olması gerekmektedir.

Farabi'nin belirli kıldığı bu prensipler, güvenilir bir felsefe öğreniminin başlıca ilkeleri olarak sunulmaktadır. Farabi, bu koşulları sonrasında detaylarıyla açıklamaktadır. Felsefeyi, genel düşünürde üstüne durduğu üzere, hikmet sevgisi olarak adlandırılmakla beraber, Farabi, aynı zamanda Hikmeti uzmayı seçmek şeklinde bir tanımlama yaparak öğretiyi, hikmet ile aynı gördüğünü belirtmektedir.¹⁰¹ Felsefeyi, doğruluğu şüphesiz olan bilgiye eriştiren, ”burhan” olarak belirlemektedir. Hakikatli düşünür, burhan metodunu kullanmaktadır. Farabi, Aristo'nun Organon'unun son beş

¹⁰⁰ Aydınlı Yaşar, *Farabi'de Tanrı-İnsan İlişkisi*, (İstanbul, 2000) , s. 155.

¹⁰¹ Alper, *İslam Felsefesinde Akıl-Vahiy, Felsefe-Din İlişkisi*, s. 87.

eserini sırası ile burhan, cedel, safsata, hitabet ve şiiri beş sanat olarak adlandırmaktadır.¹⁰² Farabi'nin düşüncesine göre mutluluğu ve gerçeği olduğu kadar, anlayanlar, bilgili hâkim, olmakla birlikte, en iyi biçimiyle, hâkim olma karakteri Tanrı'ya aittir. Farabi, bilgeliği ifade ederken genellikle "hakikatli varlığı öğrenme" vurgusunu yapmaktadır. Farabi'nin hakikatli varlıktan amacı, zorunlu varlık olan Allah'tır. Bilge olan kişide, şahane olarak zorunlu varlıkların bilgisi bulunmaktadır.

Farabi, felsefe yönteminin başlıca nitelik ve gerekli olmalarını tanımlarken bu ilkeler arasında Aristo'nun eserlerini çeşitli amaçlarını farkında olma gerektiğini belirtmektedir.¹⁰³ İslam düşünürlerinde ortak olarak, felsefe, kişinin potansiyeli takatinde Tanrı'nın davranışlarının aynısını yapması ve yine kişinin potansiyeli değerinde Tanrı'yı andırmasıdır.¹⁰⁴ Felsefe bilgisine sahip olmanın amacı nelerdir? Şeklinde bir soru Farabi'de aleni bir biçimde yerini de bulmaktadır. Felsefeyi öğrenmede amaç ulu Yaratıcıyı bilmektir. Yaratıcı, tek'tir, tüm her şeylerin ilk nedenidir.¹⁰⁵

3.4. Farabi'nin İlimler Sınıflaması

Farabi'nin bilimsellikleri sınıflandırılmasıyla alakalı düşüncelerine bakmadan önce, Kadı İbn Sa'id'in Tabakatü'l-Ümem' eserindeki anlatışlarını burada ele almak gerekir. "Farabi'nin, bilimlerin bilinmesi ve amaçlarının bildirilmesiyle ilgili büyük bir eseri vardır ki, hiçbir kimse o kişiden önce bu şekilde bir kitap kaleme almamıştır. Kadı İbn Said'en sonra da hiçbir kimse o yolun izinden gitmemiştir. Tüm bilimleri bilmek isteyenler bu eserin kılavuzluğundan müstağni kalmazlar ve tüm hepsinden önce ona tekrardan bakmalılar."¹⁰⁶ Farabi, sayısı 100'den fazla olan ve hepsi ayrı ayrı bir değer gören yapıtları arasında İhsa'ul-Ulum isimli yapıtı, alıntı yapılan cümlelere bakıldığında, daha 11. Asırda layık görüldüğü beğeni almış, gelecek asırlar boyunca

¹⁰² Farabi, *İhsau'l Ulum*, Tah: Usman Amin, Dar al-Fıkr al Arabi, (Mısır, 1949, Matbaat al-İ-timad), s. 26-29.

¹⁰³ Fârâbî, *İhsau'l Ulum*, s. 50.

¹⁰⁴ Razi Z., "Kitabu's-Sireti'l Felsefiyye," *Resail Felsefiyye*, Tah. Komisyon, (Beyrut, 1982) ,s.99– 111; Kindi, *Risale fi hududi'l Eşya ve Rusumiha*, *Resail'ül Kindi el Felsefiyye*, neşr: Ebu Ride, (Mısır, 1950), s. 172

¹⁰⁵ Kaya M., "Fârâbî" TDVİA. (İstanbul, 1995, C.12), s.148.

¹⁰⁶ Farabi, *el-Medinetü'l-Fadıla*, çev. Nafiz Danışman, (İstanbul, 1990), s. 46.

da aynı beğeni sürmüştür. Bizler bu kısımda Farabi'nin bu konu hakkındaki düşüncelerini bu yapıttan özet şeklinde yaparak açıklanacaktır. Farabi, bu kitabında bilimleri beş büyük bölüme ayırmaktadır:¹⁰⁷

1. Dil ilmi
2. Mantık ilmi
3. Ta'limi ilimler
4. İlahiyat
5. Medeni ilimler aynı zamanda Tahsilu's-Saade isimli kitabında da bilimlerin şu hususlara göre sınıflandırılması görüşünü belirtmektedir:

a) Nazari bilimler, bunlar üç tanedir:

1. Ta'limi ilimler
2. Tabii ilimler
3. İlahiyat

b) Ameli ve felsefi bilimler, bunlarda iki tanedir:

1. Ahlak ilmi
2. Siyaset ilmi

Bu sınıflandırma, İhsau'l – Ulüm'da ifade edildiği bilimler aynı zamanda kendiliğinden ortaya çıkan sınıflandırmayla karşılaştırılırsa, anlaşılır ki; Farabi, bu nihai kitabında bu husustaki nazari aynı şekilde sürmektedir. Fakat İhsau'l-Ulûm eserinde üst kısımda görüldüğü gibi fazla olarak lisan ve mantık disiplinleri vardır ki, ilki ma'kulata delalet etmeleri açısından sözcüklerin, ötekisi ise sözcüklerin kendilerine yol göstermesi bakımından ma'kulatın bilgisidir. Bunlar bütün açıdan makulatin bilgisi olduğu görülmektedir. Bunlar tüm disiplinlerin ve disiplinlerin kişiden kişiye geçişinin zorunlu araçlarıdır. Farabi bu sınıflandırma noktasında hiçbir kimseden esinlenmemiş ve tam anlamıyla özgün bir görüşü öne sürmüştür.

¹⁰⁷ Farabi, *el-Medinetü'l-Fadıla*, s.46: Taylan, *Anahatlarıyla İslam Felsefesi*, s. 171.

3.5. Farabi'nin Bilgi Teorisi

Bilgi konusu felsefe tarihince düşünürlerin alakadar oldukları bir sorun olmuştur. Antik çağ düşünürleri bilginin ne anlama geldiği üzerinde durup, onun menşesi, olanağı ve hakikati gibi konularla ilgili düşünceler ortaya çıkarmışlardır. Orta çağ İslam düşünürleri akıl tarihi kapsamında yerlerini alınca, onlar da bilgi sorununu serbest bir felsefe sorunu olarak görmemiş, mantık, ilmu'n-nefs ve ruhiyat (psikoloji) kapsamında ele almışlardır. Dolayısıyla Farabi'de bu konu hakkındaki düşüncelerini ele aldığı *Kitabu'l-Akl*, *Kitabu'n-Nefs*, *Fususu'l-Hikem*, *Tahsilu's-Saade*, *Kitabu'l-Burhan* gibi yapıtlarında bilgi görüşünü; bilhassa mantık, psikoloji ve varlık anlayışlarıyla ilişkilendirmektedir.¹⁰⁸ Farabi'nin düşüncesine göre, kişi nesneyi, kendi gücüyle farklı aşamalarda anlar veya fark eder, deneyimin konusu yapar ve sonunda kişi nesneyi belli bir derecede bilmektedir. Farabi, şu üç temeli bilginin kaynağı olarak öngörmektedir. Bu kaynaklara göre dolaylı ve mecburi bilgi duygularla akıldan ortaya çıkmaktadır. Dolaylı ve tahmin etmeye çalışılan bilgi nazar yoluyla elde edilebilmektedir. Dahası dolaylı aleni ve seçici bilgiyi algılama dolaylı olarak sezgilemeyi öne sürmektedir. Farabi'nin düşüncesine göre, bilgiye sahip olmak için mantıksal doğrulara göre davranılması gerektiği gibi, sahip olunacak bilgilerinde mantıksal yani aklın ilkelerine mutabık olması gerekmektedir.¹⁰⁹ İbrahim Hakkı Aydın'ın söylediği gibi, Farabi'ye göre bilgi düşüncesi, bilginin değeri açısından da iki kısma ayrılmaktadır:

1. Uygulamalı Bilgi; bir yarar sağlamak için sahip olunan ve yaşamın belirli evrelerinde kullanılan, onunla yaşamın dizayn edilmeleri yapılan ve neler yapılmasını gösteren ameli aklın bilgisidir.
2. Nazari Bilgi; belli olmayan bir yarar elde etmeden yalnızca öğrenme-bilgi sahibi olma amacıyla elde edilenlerle, akıl ve ruhun olgunlaşmasını sağlayan nazari aklın bilgisidir.

Sonuç olarak Farabi için bilgi, bilen varlığın bilinen nesneden sağlamış olduğu bir ürün olduğu görülmektedir. Farklı bir deyişle, özneye nesne veya düşünceyle varlığın, biçimin meydana geldiği bir hususta bir araya gelmesiyle meydana gelen içerikleridir.

¹⁰⁸ Aydın, İ. P. *Eğitim ve öğretimde etik*. (Ankara, Pegem Yayıncılık: 2003), s. 43.

¹⁰⁹ Aydın, *Eğitim ve öğretimde etik*, s. 43.

4. FARABI'NİN ETİK DÜŞÜNCESİ VE AHLAK FELSEFESİ

4.1. Farabi'nin Etik Düşüncesi

Farabi, İslam'a genel olarak felsefeyi, özel olarak ise siyaset felsefesini öğreten düşünürdür.¹¹⁰ Farabi, felsefe sistemini meydana getiren mevzulardan en fazla mutluluk konusunun üzerine düşmüştür. Farabi'nin öngördüğü mutluluk bedeni mutluluktan ileri akla mutabık yalamayla gelen ruhani mutluluktur veya ahlaksal faziletleri kendisine ve topluluklara benimsetmekle ortaya çıkan dünya ve ahiret işlerine ilişkin mutluluktur. Bu nedenle de en büyük olgunluk olan İlk Varlık'tan bahsederek mutluluğa erişmeye çalışmaktadır. Ahlaki bir temelde yapılan siyasi, insanlar ve Allah arasında kurulan bağı göstermektedir. Bu yüzden Farabi'nin kitaplarında siyasetten farklı olarak ahlaki konularına ahlaki konularına ayrılmış özel bir kısım olmayarak bir bütünlük kapsadığı görülmektedir.

4.1.1. Mutluluk (Es-Saade El-Kusva) Kavramı

Farabi, mutluluk ve ahlak temasına kısaca yer vermemekle kalmayıp büyük kitaplar yazmıştır. Mutluluk konularına değinen yapıtları et-Tenbîh âlâ Sebîli's-Sa'âde ve Tahsilü-s Saâde olup, El-Medinetül-Fâzıla ve es-Siyasetü'l Medeniyye siyasi içerikli eserleri olarak mutluluk ve ahlak konularını işlemektedir. Ahlak ve siyaseti ilişkili olarak kullanma yani ahlakın ve siyasetin istiklalini öngörmeme geleneği Farabi'ye önderleri olan Aristoteles'ten ve Platon'dan miras olarak kaldığı öngörülmektedir.¹¹¹ Farabi'nin, Aristo'nun Nikomakhos'a Etik eserini teşrih ederek İslam'ın gizemsel tarafıyla da bu mirasın belirtisi özelliğindedir.¹¹² Farabi, kendisinin felsefik düşüncelerinin temellerini ortaya çıkarırken dinsel temeller oluşturduğu görülmektedir. İlk Varlık, İlk Varlık'ın sıfatları, Faal Akıl, kişinin davranışları, vahiy, peygamber ve İlk Başkan gibi birden çok konular siyaset ve ahlak felsefesinin içinde bahsettiği görülmektedir.

¹¹⁰ Farabi. *Tahsilü's-Sa'âde*. (çev.Ahmet Arslan). (Ankara, Divan Kitap, 2012), s.12

¹¹¹ Farabi, *Es-Siyâsetü'l-Medeniyye veya Mebâdi'ül-Mevcûdât*, (Çev. M. S. Aydın, A. Şener, M. R. Ayas), (İstanbul, Büyüyenay Yayınları, 2012), s. 17

¹¹² Aydın M.S., *İbn Sina'nın Mutluluk Anlayışı*, İbni Sina Doğumunun Bininci Yılı Armağanı içinde, (Ankara, 1984), s.433

Farabi varlıkların ilk önceliği olan İlk Varlık'ı ele almaya başlayarak kişinin düşünme ve bilme yetisine imkan sağlayan etmenleri mutluluğa erişmede başlıca etmen olarak ele almaktadır. Dolayısıyla da Farabi'nin mutluluk görüşü de bireyin gerek biyolojik gerekse de ruhsal yönlerini etkileyecek şekilde ve mutluluğu isteyen, bireyin akla göre yaşaması ile mutluluğu elde edeceği anlayışına götürmektedir. Böylece Farabi'nin etiğe yönelik görüşleri mutluluk görüşlerine angaje olarak erdem kapsamında biçimlenmektedir.

4.1.2. Erdem ve Erdem Türleri

Erdem sözcüğü Farabi'nin etik anlayışında ciddi anlamda önemlidir. Mutlulukla bağladığı erdem Farabi'nin *Tahsilü's-Saade ve Füsul'ül Medeni* eserlerinde detaylı bir şekilde yer verilmiştir. Bu yüzden de Farabi'ye göre en genel tabiriyle erdem ahlaksal bir yapıdadır. Farabi'nin düşüncesine göre mutluluk kavramı en çok iyiye kişinin de gayesi mutlu olabilmektedir ve kişi sadece bu erdem davranışlara sahip olmakla mutlu olmaktadır. Öyleyse mutluluğa ve en büyük mutluluğa erişmenin erdemi davranışa sahip olmakla aynı olduğunu ifade etmek mümkündür. Erdem, etiğin bir terimi olarak en geniş manada iyi davranış sergilemek ve iyilik yapmaktır. Buna göre de Farabi'ye göre erdemli oluşların gayesi tektir ve kendisiyle ilgili istenilen iyi olmaktadır.¹¹³ Farabi sadece bir erdem türünü anlatmayıp kişilerin bu hayatta dünya mutluluğunu, diğer hayatta ise en büyük mutluluğa sahip oldukları insana özgü şeyler yani erdemi dört çeşit grupta sınıflandırmıştır. Bu türler; nazari erdemler, fikri erdemler, ahlaki erdemler ve ameli sanatlardır.¹¹⁴ Farabi'nin ameli sanatlar ifadesini kullanmasın sebebi ise gerçekte kendisini işaret eden erdemler olmasından dolayıdır.

4.1.2.1. Nazari erdemler (el-kuvvetü'n nazariyye)

Farabi'nin düşüncesine bakıldığında nazari erdemleri bilgilerin ilk kuralları ya da ilk bilgiler olarak ifade etmiştir. Aynı zamanda bir de “Nazari erdemler, son amaçları, varlıkları ve onların anlaşılabilmesine yardımcı olan disiplinlerden ibaret

¹¹³ Farabi, *Fusulü'l-Medeni*, (Çev. Hanifi Özcan), (İzmir, 1987), s. 76

¹¹⁴ Farabi. *Tahsilü's-Sa'ade*, s. 53.

olmaktadır.”¹¹⁵ Farabi'nin düşüncesine göre Nazari erdemler kuramsal akıl, ilim ve hikmet olarak üç grupta sınıflandırılmıştır. Farabi kuramsal aklı, tetkik ve mukayese vasıtasıyla değil, bizzat fitri disiplinlerin ilkeleri olan tümünden gerekli temsilcilerin mutlak bilgisi kendisi adına ortaya çıkan bir yeti olarak tanımlanmaktadır. Farabi, nazari erdemi kişi aklının kuramsal kısmı ile ilişkili duruma getiri ve bu yüzden de hikmet kavramını, nazari erdemin grubuna koymaktadır.

Farabi, hikmet kavramını Tahsilü's-sa'ade adlı eserin son faslında ele alarak değerlendirip “Nazari erdemlere kimler ulaşabilir?” sorusuna yanıt bulabilecektir. Bu sorunun yanıtları bizleri erdeme ehil ve nazari erdemlere eren bireyin hikmete yani filozofik şahsiyete sahip olmak ile ulaşacağını belirtmektedir. Farabi nazari erdemi öteki üç erdemden olan akli, ahlaksal ve ameli erdemlerin üzerinde görerek nazari erdeme yönelik düşüncelerini şu sözleriyle vurgulamaktadır: “Nazari erdemden arta kalanlar bu disiplinin hizmetkarıdır. Zira bu disiplinler yalnızca o disiplinin izinden gelirler ve onun gayesinin oluşması için kullanılmaktadırlar.”¹¹⁶ Böylelikle nazari erdemin, Farabi'nin erdemler kronolojisinde ciddi anlamda önemli olduğu ve öteki erdemlerin nazari erdemlere yardım etmek ile eksiksiz sağlanabileceği düşüncesi aleni olarak ortaya çıkmaktadır.

4.1.2.2. Fikri Erdemler (El-Kuvvetü'l-Fikriyye)

Farabi erdemleri bir bütün olma durumu ve tamamlama biçiminde değerlendirmektedir. Nazari erdemlerin en iyi destekçisi ise fikri (düşünsel) erdemdir. Düşünsel erdemin iş edinerek olması için amaçlanan gaye olan mutluluk için gereken incelemelerin yapılıp bu düzende çaba gösterilmesi gerekli olmaktadır.¹¹⁷ Bunun sebebi düşünsel erdemin kişiye ve toplumlara fayda sağlayacak olanları aramak ve bunun gerçekleşmesi için gayret etmekle elde edilen erdemler olmasıdır. Farabi için düşünsel erdemler, bir ya da daha çok ulus veya bir kentin birlikte elde ettiği erdemli bir gaye için en faydalı olanları eksiksiz şekilde ortaya koyabilme potansiyeline ehil olmasına yardımcı olan erdemlerdir.¹¹⁸

¹¹⁵ Farabi, *Fusulü'l-Medeni*, s. 55.

¹¹⁶ Farabi, *Es-Siyâsetü'l-Medeniyye veya Mebâdi'ül-Mevcûdât*, s. 92

¹¹⁷ Farabi, *Es-Siyâsetü'l-Medeniyye veya Mebâdi'ül-Mevcûdât*, s. 78.

¹¹⁸ Farabi, *Es-Siyâsetü'l-Medeniyye veya Mebâdi'ül-Mevcûdât*, s. 75; Farabi, *Fusulü'l-Medeni*, s. 90

Dolayısıyla Farabi'nin belirttiği düşünsel erdem siyasal düşünsel erdem olmaktadır. Siyasal düşünsel erdem, düşünsel erdemlerden sadece bir tanesi olup tanımlanan cümleler içinde değişiklik göstermektedir; askeri düşünsel erdem, ev idaresiyle alakalı düşünsel erdem gibi.¹¹⁹ Düşünsel kısmın erdemleri ise ameli (pratik) akıl, pratik hikmet, zihin, fikir kusursuzluğu ve görüş(zan) doğruluğudur.¹²⁰ Özetle düşünsel erdemler en iyi ve gaye olan mutluluğa erişmek için arayış yolculuğu olarak ifade edilebilir.

4.1.2.3. Ahlaki Erdemler (El-Kuvvetü'l-Hulkiyye)

Farabi ahlaki erdemini ne anlama geldiğini ve bu erdeme göre davranmakla ilgili olarak fikirlerini ifade etmekle beraber bu erdemini anlaşılır tarifini yapamamaktadır. Genellikle öteki erdemlerle bilhassa da düşünsel erdemlerle bağından söz ederek ahlaksal erdemini ne anlama geldiğini sınırlandırmıştır. Ahlaksal erdemler belli bir alışkanlıktan ortaya çıkan eylemlerin belirli bir zamanda sıklıkla tekrarlanması ve ona alışık olunmasıyla nefiste ortaya çıkar ve yerleşir.¹²¹ Böylece tekrarlarla ortaya çıkan fiiller iyiyse erdem, kötüyse bozukluk, aşırılık ortaya çıkacaktır. Bu tarz iyi erdem davranışlarda bulunan bireyin ise niteliği düşük olmasından bahsedilecektir. Farabi bu iki eylemin arasındaki ölçütü ise; “iyi uğraş olan eylemler bir tanesi fazla diğeri noksan olduğundan dolayı her ikisi de kötü olan iki aşırı uç arasındaki orta ve ılımlı eylemlerdir. Erdemlerde bu açıdan nefsin mutasavvıfı ve yeterlidir” şeklinde ifade edilmektedir.¹²² Böylece güzel ahlakı oluşturan davranışlar yalnızca mutasavvıf halinde olduklarında onu ortaya çıkarabilirler.

4.1.2.4. Amelî Sanatlar (Es-Smaatu'l-Ameliyye)

Farabi'nin düşüncesine göre pratik (ameli) sanatlar aynı ahlaksal erdemde görüldüğü gibi melekelerle meydana gelmektedir. Farabi meleke durumunu şu örnekle tanımlamaktadır: “yazma eylemini defalarca tekrar ettiğimiz ve buna alışık hale

¹¹⁹ Farabi, *Es-Siyâsetü'l-Medeniyye veya Mebâdi'ül-Mevcûdât*, s. 71

¹²⁰ Farabi, *Fusulü'l-Medeni*, s. 41.

¹²¹ Farabi, *Fusulü'l-Medeni*, s. 27.

¹²² Farabi, *Fusulü'l-Medeni*, s. 34.

geldiğimiz takdirde, buna bağlı olarak bizde yazma sanatı meydana gelir ve yerleşir.”¹²³ Dolayısıyla da iyi ahlâk ve zihin potansiyelinin bir arada insani erdemi (beşerî fazileti) ortaya çıkardığını ifade eden Farabi’ye göre pratik sanatlar adından anlaşılacağı üzere ameliye yani davranışa gönderme yapmaktadır. Bu, faziletlerin nazari erdemden pratik erdem olana iletmesinden meydana gelmektedir. Pratik erdemler, güzel ve faydalı olanın ne anlama geldiğini ifade ederek, onu davranış bölgesine nakil ederken farklı metotlara başvurmaktadır. Kişilerin pratik faziletleri alıştırmaya çalışılması ya inandırıcı ve heyecanlandırıcı cümlelerle veya zorlama metoduyla olmaktadır.¹²⁴ İnandırıcı ve heyecanlandırıcı sözler bilinçli olarak yapıldığı durumda önemlidir. Zorlama tekniği ise inandırıcı ve heyecanlandırıcı cümlelerle hakkaniyete, faziletlere yönelmeyen kişilerin inadını ve isyanını kırmaya ilişkin tekniktir.¹²⁵

Bu metotlar Farabi’nin Tahsilü’s-sa’ade isimli kitabında eğitim ve öğretim faslında bulunmaktadır. Bunun sebebi ise davranışlara dayalı olan pratik faziletlerin ne şekilde öğretilbileceği ve bireyin nasıl eğitileceğine dair bilgilerin olmasıdır. Farabi için her birey, doğumundan itibaren davranışlarının, nefse musallat olan şeylerin ve ayırt edilmesinin gerektiği gibi olmasını sağlayabilen doğuştan gelen bir güçle teçhiz edilmiştir. Doğru ya da yanlış eylemleri direkt bu güçle yapmasına yönelik kişi bu “güç”ü kendi gayretiyle elde edememektedir. Diğer taraftan “ayırt etme”nin doğru ya da yanlış olmasına yardımcı olan iki kısım mevcuttur. Bunlar bilinç gücüyle bilinç zayıflığı ve nefse musallat olan durumların doğru veya yanlış olmasına yardımcı olan şey ise ahlaktır.¹²⁶ Farabi’ye göre bilinç potansiyeli kişi için zaruri bir akıl durumuna geldiğinde de doğru ayırt etme kendisi ile mutluluğa mutlak olarak ulaşacağımız biçimde kişiden meydana gelmektedir. Böylelikle güzel ahlak ve zihin gücü bir arada pratik erdemleri oluşturmuş olmaktadır.

¹²³ Farabi, *Es-Siyâsetü'l-Medeniyye veya Mebâdi'ül-Mevcûdât*, s. 51.

¹²⁴ Farabi, *Fusulü'l-Medeni*, s. 31.

¹²⁵ Farabi, *Fusulü'l-Medeni*, s. 80.

¹²⁶ Farabi, *"Tenbîh Alâ Sebîli's-Sa'âde [Mutluluk Yoluna Yönelme]"*, (Çev. H. Özcan), Farabi'nin İki Eseri: *Fusulü'l-Medenî - Tenbîh Alâ Sebîli's-Sa'âde*, (İstanbul, M. Ü. İFAV Yayınları, 2005), s. 179.

4.1.3. Erdemi Kuşatan Çevre (Erdemsiler)

Farabi Tenbih isimli kitabında faziletli mutasarrıfın aynlarından uzak durulması gerektiği üzerinde durmaktadır. Ortaya benzer olan ancak orta olmayan, faziletli görünen ancak esasında faziletli olmayan, erdemi (erdemi kuşatan çevre) gibi görünen karakterleri ele alınmıştır. Farabi yalnızca ele almakla kalmayarak niçin erdemi kuşatan çevre gibi göründüklerini ve niçin tam anlamıyla faziletli olmadıklarını da ifade etmiştir. Farabi'nin düşüncesine göre kişi yaratılıştan bazı davranışlara karşı istekli olarak var edilmemiştir. Doğduğu zamandan itibaren alışkanlıkları ile davranışlarına yön vermeye başlamıştır. Fakat bu meleke durumu, kişi kendisini o davranışa alıştırmaya kadar güçlü süreçten geçmektedir. Alışkanlık duruma getirilmiş şeyi bırakması ve tersini yapması ise güç olsa da mümkün olmuştur.¹²⁷ Doğru davranışlar veya yanlış davranışlar Farabi'nin ahlaksal faziletler başlığındaki resim gibi iyi görünen çizgiyle birbirinden ayırmış değildir. Zira Farabi için doğru davranışlarda olurken zulüm gören o insanla bilerek, gönülden doğru davranışta bulunan birey arasında ayırım bulunmaktadır.¹²⁸ Öyleyse yanlış davranışlarda yapmaktan kendini tavik eden kişiyle faziletli birey tek ve denk olmamaktadır.

Farabi, faziletli olarak bilinen ancak esasında faziletli olmayan bu erdemi kuşatan çevrelerin kökünde mutlulukları görmektedir. Davranışlara göre olan zevklerden; davranıştan sonra zevk veren veya davranıştan sonra zahmet çektiren durumlar ortaya çıkmaktadır. Farabi için yaptıkları zamandan hemen zahmet çektiren doğru davranışlar akabinde zevk verirken, yaptıkları zamanda hemencecik zevk veren yanlış davranışlar ise akabinde kesinlikle zahmet vermektedir.

4.2. Ahlak Felsefesinin Kavramsal Çerçevesi

Farabi'nin felsefi düşüncesinde kişi, sahip olduğu doğal nitelikleriyle mevzun olarak en kamil seviyeye erişmek için yaratılan bir varlıktır.¹²⁹ Fakat tüm insanlar, ilk önce bütün kamilliği mevzun olarak yaratılmamıştır.¹³⁰ Farabi, kendini ve

¹²⁷ Farabi, *Fusulü'l-Medeni*, s. 34.

¹²⁸ Farabi, *Fusulü'l-Medeni*, s. 33.

¹²⁹ Farabi, "*Tahsilü's-Seade, Neşir: Ali B Mühlhem, (Beyrut, Daru ve Mektebetü'l-Hilal, 1995)*", s. 46.

¹³⁰ Farabi, *Fusulü'l-Medeni*, s. 75.

davranışlarını devam ettirmek ve en iyi olgunluğa sahip olmak için birden objeye gereksinim duyacak bir biçimde varlığa gelmiştir.¹³¹ Kişi, yaratılış gereği sosyaldır, işlerinin zaruri olanlarını yapabilmeyi ve bunlarda en yükse düzeye çıkmayı, fakat bir alanda topluluk olarak bulunmak ile başaran tarzındadır. Zira farklı kişilerin desteğine ihtiyaç duyulmadan sadece bir başına bütün olgunluklara sahip olması imkansızdır ve her kişinin doğuşundan itibaren gerçekleştirmesi gerekenler ile alakalı olarak farklı bir kişi veya kişilerle münasebet içerisinde bulunma niteliği bulunmaktadır.

Tüm insanlar ulaşacağı olgunlukla alakalı olarak farklı kişilerle görüşmek ve onlarla beraber bulunmak mecburiyetindedir.¹³² Farabi'nin düşüncesine göre ahlaksal mevzu ve problemleri de kapsayan Töre bilimi (el-İlmü'l-Medeni), mutluluğu, davranışların türlerini, istekli davranışları, meleke ve huyları, bunların şekillendirdiği doğru veya yanlış davranışları, davranışların yapılış gayelerini, onların ne şekilde bulunmaları konusunda araştırmalar yapan, kendileri ile hakiki mutluluğa erişen iyilikleri, doğru davranışları ve faziletleri, bunların haricinde olanların yanlışlıklar ve faziletsizlikler olduğunu ifade eden bir disiplindir.¹³³ Farabi, bununla birlikte, kişinin gayesi için doğrunun ve yanlışın neler olduğunu ve Allah'ı araştırmayı kişiye öğretmiştir.¹³⁴

Farabi, Bilimlerin Sayımı (İhsau'l-Ulûm) isimli eserinde etiği açıklarken esasında ahlak disiplininin içeriğine de ışık tutmaktadır. Ahlak disiplinkiyle alakalı olarak Farabi'nin bu konu hakkındaki düşünceleri aşağıdaki şekilde ifade edilebilir:

1. Ahlak disiplini, istekli davranışları ele alır, zira istekli olmayan davranışlar ahlak disiplinin alanına girmemektedir.
2. Bu ilim, doğru davranışları ve sebeplerini ele alır, kişide bu davranışların ne şekilde etik ve meleke durumuna geldiklerini ve bununla birlikte yanlış davranışlardan ne şekilde koştuklarını araştırır.

¹³¹ Farabi, *Kitâbü Ârâ'i Ehli'l- Medîneti'l-Fâdıla*, Neşir: Ali B Mülhem,(Beyrut, Daru ve Mektebetü'lHilal, 1994), s. 112.

¹³² Farabi, *Tahsilü's-Seade*, s. 73.

¹³³ Farabi, *Tahsilü's-Seade*, s. 44.

¹³⁴ Farabi, *Kitabu'l-Mille*, Neşir: Muhsin Mehdi, *Daru'l-Meşrik*, (Beyrut, 1991), s. 52.

3. Doğru ve yanlışın neler olduğunu ve onlara teşvik eden yolları inceler.
4. Ahlak ilmi, amaca yöneliktir, onun gayesi mutluluğu kazanmaktır. Hakiki mutluluk ise bilgi odaklıdır ve iyilikte bulunmak, faziletlere sahip olmak, yanlışlardan uzak durup yanlış davranışlardan kaçınmakla gerçekleşmektedir. Ahlak ilmi erdem türleriyle kötülük türlerini de inceler.
5. Ahlak ilmi kanun çıkarmayı, diğer taraftan genel fazilet ilkelerini öte taraftan zaman ve mekanı bilmeden toplumu düzenleyebilen kanunları yapmayı hedefler.
6. Ahlak ilmi yalnızca kişinin düzeltilmesi gerektiğini konu olarak almaz; aynı zamanda gerek ev gerekse de şehir veya millet olsun toplumun düzeltilmesini de amaç edinir. Bu yüzden Farabi için bu hususta ahlak ilmiyle siyaset ilmi arasında kopmaz bir bağ vardır.¹³⁵

4.2.1. Mutluluk ve Mutsuzluk

Farabi'nin düşüncesine göre mutluluk kavramı, kişi ruhunun varlık açısından ele alacağı bir maddeye ihtiyaç görmeyeceği bir olgunluk seviyesine ermesidir. Zira o bu hususta bedenden ve maddeden farklı varlıklar yapısına girer ve ebedi şekilde bu durumda kalmaktadır.¹³⁶ Farabi'nin ahlak felsefe düşüncesinde, en çok önemli gördüğü tema mutluluktur. Farabi, insan hayatının dünyadaki esas düzene mutabık bir yapıda devam ettirilmesi neticesinde ulaşılan nihai temanın mutluluk olduğunu vurgulamaktadır. Farabi'nin vurguladığı mutluluk, kişinin biyolojik ve ruhsal taleplerini giderme, klasik bir hayat yaşama biçimiyle sağlayacağı maddi ve bendeni bir rahatlık ve memnuniyetlik durumu olmayarak, fakat düşünmenin ve düşünmeye mutabık yaşamını yaşamının vereceği en çok bilgi, akli ve ahlak donanımı ile elde edilen psikolojik bir olgunluktur. Farabi'nin düşüncesine göre mutsuzluk ise hem

¹³⁵ Farabi, *Kitabu'l-Mille*, Neşir: Muhsin Mehdi, s. 187.

¹³⁶ Farabi, (1994), *Kitâbü Ârâ'i Ehli'l- Medîneti'l-Fâdila*, Neşir: Ali B Mülhem, (Beyrut, Daru ve Mektebetü'lHilal, 1994), s. 100–101

faziletli davranışların bırakılmasına karşı yaptırımdır hem de kötü davranışların yapılmasından ötürü verilen mukabeledir.¹³⁷

4.2.2. İyi ve Kötü

Mutluluğu temin edebilmede faydalı olan her obje iyi ve her ne şekilde olursa olsun ona mani olmak isteyen her obje kötü olarak nitelendirmektedir.¹³⁸ Farabi'nin düşüncesine göre, esasında iyi olan bir obje mutluluktur. Farklı iyiler de bulunmaktadır. Fakat öteki iyiler mutluluğu yakınlaştırdığı derecede iyi olmaktadır. İyilik o nesnelere esasında değil, mutluluğa aracılık etmelerinden, mutluluğa sahip olunmasında fayda sağlamalarından kaynaklanmaktadır. Mutluluk yalnızca kendisinden ötürü tercih edildiğini için doğru nesnelere en çok tercih edileni, en büyüğü ve en kâmilidir. Mutluluk olarak adını verdiğimiz iyiliğe sahip olduğumuzda, onun ile beraber olduğumuz zaman ondan başka rastgele bir nesneye ihtiyacımız olmayacaktır. Bu durumdaki her nesne kendi kendine yeterli olmaya en uygun olan nesnedir. Bu duruma göre mutluluk, salt iyidir. Salt iyi, kendine istenen, farklı bir obje için istenmeyen, başka şeylere vasıta olmayan iyidir. Üstelik salt iyiye eriştiren vasıtalar bulunmaktadır. Bunlar kişiyi salt iyiye eriştirdiği için, mutluluğun kazanılmasında fayda sağladığı için iyi olarak nitelendirilmektedir. Bu yüzden karşımıza iki çeşit iyi çıkmaktadır:

1. Mutlak iyi,
2. Mutlak iyiye ulaşmasını sağlayan iyidir.

İlk çeşit iyi olmadan önceki konuda da bahsedildiği gibi ona tekrardan dönülmemiştir. Ancak mutlak iyiyi (mutluluğu) elde eden iyi kaç türdür? Farabi, bu soruya şu şekilde cevap verir: “Mutluluğa ulaşmada faydalı olan iyilik ya doğal olarak mevcuttur, ya da iradeyle meydana gelir. Mutluluğa giden yola mani olan kötülük de doğal olarak mevcuttur, ya da iradeyle meydana gelir. Doğal olarak mevcut olan, ona

¹³⁷ Fârâbî, *Fusûlü'l-medeni*, nşr. D. M. Dunlop, Cambridge, 1961, Türkçe çev. Hanifi Özcan, Siyaset Felsefesine Dair Görüşler, İzmir, 1987, s.152, ç.61

¹³⁸ Farabi *Tahsilü's-Seade*, s. 79.

gök cisimleri tarafından verildiği düşünölmektedir.”¹³⁹ Farabi, bu duruma göre mutluluğu elde etmede yardımcı olan iyileri de iki kısma ayırmaktadır:

1. İradi iyi

2. Doğal iyi

İradi iyi, sözün kısası iyilik bilhassa insandan kaynaklı olmaktadır. “Şimdi iradi iyinin meydana gelmesinin bir tek yolu mevcuttur; zira insan ruhunun potansiyeli beş adettir: Kuramsal düşünme, pratik düşünme, istek, imge ve duyu potansiyelleri. Sadece kişinin düşünebileceği ve bilincinde olabileceği mutluluk, farklı herhangi bir güç ile değil, fakat kuramsal düşünme gücü ile bilinmektedir.

Bir başka mutluluğu elde eden iyiler arasındaki iyiye “doğal iyi” denilmektedir. Doğal (tabii) iyi, astronomik cisimlerinin hareketleri sonucunda ortaya çıkar. Farabi, kötölüğe sahip olmayı da tıpkı iyilik gibi iradi ve doğal olmak üzere iki kısma ayırmış ve tabii olarak ortaya çıkan kötölüğün gök cisimleri tarafından meydana geldiği, iradi iyilik ve kötölüğün kaynağı insandır.¹⁴⁰

Farabi'nin genel felsefesine bakıldığında kötü olma durumu yoktur. Bu kâinata insan iradesi ile bulunmayan objede o hiçbir şekilde yoktur. Kötü olma durumu, mevcudiyeti insan bilinciyle bulunmayan rastgele bir objede hiçbir şekilde bulunmamaktadır, tam aksine onların tamamı, iyiliktir. Kötü olma durumu iki şekildedir. Birincisi mutluluğa zıddı olan kötümser olma durumudur. İkincisi ise kendisi sayesinde kötümserliği elde edilen bir objedir. Kötümserlik, elde edilen gaye bağlamında, bir kötölüktür ki, onun ötesinde, onun vasıtasıyla elde edilecek daha çok bir kötölük yoktur. İkinci kötölük, kötümserliğe sürükleyen iradi davranışlardır.¹⁴¹

4.2.3. Seçme ve İrade

Bireyde genellikle kavranan objeye karşı duyduğu eğilim, iradedir. Şayet o duyumun neticesi ise genel bir kavramla yani irade adı ile adlandırılmaktadır. Şayet o düşünerek akılsal olarak karar vermenin sonucunda ise ona seçme denir.¹⁴² Arzu etme

¹³⁹ Farabi *Tahsilü's-Seade*, s. 79; Farabi, *Fusulü'l-Medeni*, s. 39

¹⁴⁰ Farabi, *Tahsilü's-Seade*, s. 42.

¹⁴¹ Farabi, *Fusulü'l-Medeni*, s. 60.

¹⁴² Farabi, *Kitâbü Ârâ'i Ehli'l-Medîneti'l-Fâdıla*, s. 82.

düşüncesi, bir insanın bir objeye yönelmesini ve neticede ona karşı arzu veya nefret duymasını, arzu ve uzak durma, seçme ve uzak durma, hiddet ve kıvanç, üzüntü, yiğitlik ve korkaklık, zulüm ve merhamet, sevgi ve nefret, aşırı tutku, eşeysellik ve ruhun diğer arazlarının, sözün kisası duygu durumlarının ortaya çıkmasını sağlayan melekedir. Seçme imkânlı objelerde sözü edildiği için irada seçmeden daha geniş kapsayıcıdır. Aristo'da aynı fark mevzubahistir. Aristo'nun düşüncesine göre seçme, bilinçli olarak yapılan bir obje gibi görünür fakat aynısı değildir. Gerçekten arzu duyarak davranışta bulunma çocuklar ile hayvanlarda da görülmekte ancak seçme görülmemektedir. Aniden yapılan eylemlerle de arzu duyularak yapılan eylemler diyoruz, ancak seçmeye göre değil.¹⁴³ İmkânsızlıkların tercih edilmesi mevzubahis değil, hâlbuki imkânsızlıkların tercih edilmesi mevzubahistir. Bu duruma örnek olarak ölüm verilebilir.¹⁴⁴

Seçme eylemi, düşünmeyle ve elimizde olan ve yapılacak objeler üzerinde geniş kapsamlı düşünmeyle yapılmaktadır. Tüm insanlar kendi kendine gerçekleştireceği objeleri geniş kapsamlı düşünür.¹⁴⁵ Geniş kapsamlı düşünmeyle tercih edilen aynı objedir, yani tercih edilen artık belirlenmiş olur; zira geniş kapsamlı düşünme ile ilgili durumla karar alınan seçilendir. Seçme genellikle kötü ve iyiyle alakalıdır. Şundan dolayı bizler iyi veya kötü objeleri seçerek belli bir özellikte karaktere sahip bireyler oluruz. İyi veya kötü objeleri elde etmeyi veya uzaklaşmayı tercih ederiz. Aynı zamanda seçim, doğru olanı seçmekten çok gerekeni seçmiş olmakla övünmektedir. Bizler iyi olduğunu düşündüğümüz şeyleri seçeriz.¹⁴⁶

4.2.4. Özgürlük

Felsefede, herhangi bir şeyi yapmak ve yapmamak davranışlarından bir tanesini seçme gücündeki özgürlük kavramından ziyade yanlış anlaşılmaya müsait farklı bir kavram bulunmaktadır. Bu yüzden onun çeşitli muhtemel manalarını temyiz etmenin ehemmiyeti vardır. Genel bir sınıflandırmaya özgürlük, iç özgürlük, soyut özgürlük,

¹⁴³ Aristoteles, *Retorik*, Çev. Mehmet H. Doğan, 5. baskı, (İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2001), s. 8-15.

¹⁴⁴ Aristoteles, *Retorik*, s. 22-23.

¹⁴⁵ Farabi, *Fusulü'l-Medeni*, s. 31.

¹⁴⁶ Aristoteles, *Retorik*, s.5-7.

cüzi irade, psikolojik özgürlükle dış (fiziksel) özgürlük sınıflarına ayrılmaktadır. İç özgürlük yani cüzi irade, özü açısından seçme imkânsızdır; onun kuralı kendi iç dünyasındadır. Detaylı bir şekilde ifade etmek gerekir ki, cüzi iradenin özü, hiçbir şekilde kötülük eyleminde bulunma özgürlüğünü içermemektedir. Hakikatli özgürlük, bir kemaldir. Kemallik ise, kararlı ve sağlıklı bir istencin başlıca özelliğidir. Fakat olgun kişi ihtiraslarına hâkim olduğundan dolayı, Stoacılar, yalnız olgun bireyin özgür olduğunu ifade etmişlerdir. Dış özgürlük, mani ve baskı olmadan davranma potansiyeli ve bunun olmasını sağlayan dış gün unsurudur. Benzer şekilde tabii özgürlük, sivil (medeni) özgürlük, siyasal özgürlük, vicdan özgürlüğü gibi özgürlük çeşitleri de mevcuttur. Tikel (cüzi) irade, bireyin tabii olarak isteyeceği bütün özgürlüklerin temelidir, zira onların hepsi anlayışlı bir tercihi kapsar. Kendisi olarak bakıldığında özgür eylem, sade ve bölünmezdir.

4.3. Farabi'nin Ahlak Felsefesinin Temelleri

Farabi felsefesi varlık, bilgi ve değer sorununun doğaötesi bir temelde birbirine bağlı olduğu sistematik bir bütündür. Farabi'nin felsefesinde gerek kuramsal gerek pratik olsun, son sınırları doğaötesi tarafından belirli kılınmayan bir sorun mevcut değildir. Bu bağlamda düşünürün felsefe sisteminin bir limesi olan ahlak dalını da bu doğaötesi temelden farklı düşünmek yanlış olur. Sonuç olarak, Farabi felsefesinde ahlakın zemini olduğunu düşündüğümüz "Tanrı" ve "akıl" sözcüklerinin doğaötesi içinde şekillendiği görülmektedir.

4.3.1. Ahlakın Teolojik Temeli: Kozmik Düzen ve Tanrı

Farabi teolojisini anlamak için, ilk olarak onun doğaötesi varlık görüşünü bilmek gerekir. Çünkü teoloji (tanrı bilimi), düşünürün varlık biliminin başlıca etmenidir. Farabi doğaötesini, filozofun ontolojisinin temel unsurudur. Farabi'nin metafiziği, öncelikle, sözcük ve tavsiyelerin üzerine yürütülen mantığa dayalı bir çözümlüme ile başlamaktadır. Farabi, sözcükleri; anlaşılması için kendisinden önce gelen sözcüğün bilinmesine göre olan ve anlaşılabilmesi için kendisinden önce herhangi bir sözcüğe gerek duyulmayan, kendiliğinden çok belirgin sözcükler olarak iki kısma ayırmaktadır. Mesela cisim sözcüğü, birinci çeşitten bir sözcüktür, çünkü

onun anlaşılması için kendisinden evvel gelen boy, en ve dip gibi sözcüklerin bilinmesi gerekmektedir. Öte yandan, Farabi'nin görüşüne göre sözcüklerin kendinden önce gelen bir sözcükle telaffuz edilmesi süreci ebediye kadar gidemez, bununla birlikte bu bağın, mantığa dayalı olarak, bir noktada son bulmalıdır, sözün kıyası kendisinden evvelki bir sözcüğe dayalı olmayan başlıca bir sözcüğün olması gerekmektedir. İşte, düşünüre göre "zorunluluk" (vücub), "varlık" (vücut) ve "olabilirlik" (imkân) gibi terimler farklı bir sözcükle telaffuz edilmesine gerek duyulmayan, açık, doğru ve akılda yerleşmiş olan bu türden sözcüklerdir.¹⁴⁷

Bu bağlamda Farabi konuyu, hipotezler üzerinden de ele almaktadır. Söz gelişi o, varlık kavramı ile alakalı olarak "insan vardır" hipotezini temel alarak ve bu durumdan varlığın bir yüklem olup olmadığını sorgulamaktadır. Farabi, bu hipotez vasıtasıyla varlık ile alakalı iki durumu göstermektedir: Farabi'ye göre "insan vardır" hipotezinde varlık, fizik evren açısından bir yüklem olmamaktadır, çünkü bir şeyin mevcudiyeti kendisinden farklı bir şey değildir, demek oluyor ki bu hipotez objesine yönelik bir bilgi içermemektedir. Fakat aynı hipotez, mantık açısından bir yüklem içermektedir, çünkü hipotez insan ve varlık sözcüklerinden birleşik olup doğruluğu veya yanlışlığı bakımından ele alınmaktadır.¹⁴⁸

Farabi'nin görüşüne göre Allah'ın en önemli bilgi kuramı özelliği, kökü açısından fikir halinde akıl olmasıdır. Fikir halinde akıl olan, varlığında maddeye gerek olmadığı için, bununla birlikte bilfiil akılsal ve bilfiil düşüncedir. Öte yandan, Allah'ın akılsallığı, daha önce olarak kendi kendini düşünebilmek için farklı bir öze gerek görülmemesinden gelmektedir, sözün kıyası Farabi, kendi aslını düşündüğünden dolayı bilfiil akıllı ve akıl olmaktadır. Bu durumda Allah, hem düşünülen hem de düşünen özdür. Böylelikle Allah, tüme yalnızca bir özde ayrılmaz bir tüm olarak akıl, akılsal ve akıllıdır. Farklı bir ifadeyle, Allah mutlak akıl, mutlak makul ve mutlak akıl olup bu kavramlar O'nun nezdinde bir ve aynı manaya gelmektedir. Dolayısıyla Allah'ın bilen ve bilgili olması da benzer biçimdedir. Çünkü Allah'ın bilme süreciyle

¹⁴⁷ Farabi, "*Makâle Fî Mâ Yasihhu ve Mâ Lâ Yasihhu Min Ahkâmi'n-Nücûm [Astroloji Hakkında Doğru ve Yanlış Bilgiler]*", (Çev. M. Kaya), (İstanbul, İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri, Klasik Yayınları, 2014), s. 117.

¹⁴⁸ Farabi, (2011), "*Mesâili Müteferrika*" (Çev. H. Z. Ülken, K. Burslav), Farabi, (Kanaat Kitabevi, ths.,)49; ayrıca bkz. Nicholas Rescher, "*Varlık Bir Yüklem midir?*" Sorusu Üzerine Farabi", (Çev. H. İmamoğlugil), (Adana, Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C.11, S.2, 2011), s. 307-311.

elde edileceği bir eksiksiz bulunmamaktadır, bu yüzden O'nun bilmesi, bilgili olması ve bilinmesi, kendi benliğine yönelik bir fiil olarak benzer şeydir.

Sonuç olarak, Allah en büyük akıl, bilgelik, bilgi ve algılama maliki olarak, en büyük kudret ve istençtir.¹⁴⁹ Farabi, Allah'ın bütün bu varlık bilimi ve bilgi kuramı özellikleriyle varlık ve bilgi dalında salt bir temel atmak istemiştir. Fazlası, düşünür aynı objektif temeli, aynı şekilde Allah'a isnat ettiği özellikler vasıtasıyla paradigma alanında da öngörmüştür. Farklı bir ifadeyle, Farabi, varlığın ilk sebebini ve hakikatli bilgiyi, nasıl ki Allah'ın zatıyla özdeş duruma getirdiyse, bilhassa ahlaksal değerleri de Allah'ın zatına bağlı olarak nesnel duruma getirmeye çalışılmaktadır.¹⁵⁰

4.3.2. Ahlakın Rasyonel Temeli: Kozmik Akıllar ve İnsan

Akıl veya akılsal sözcüğü fiili, kişiyi Ay üstü dünya varlıklarına bağlayan özelliğidir; kişi bu ilişkiyi, Etkin akıl aracılığıyla kurar ve böylelikle kişi için, Allah'a yetişmenin ve Allah'tan gelen mesajı anlayabilmenin yolu fakat Etkin akılla temas etmekten geçmektedir.

Farabi'nin görüşüne göre kişinin akılsal algılama fiili, öz varlığın bir melekesi olarak meydana gelir, yani kişinin kanısı ya da düşünme potansiyelinin bulunduğu temel öz varlıktır. Farabi öğretisinde öz varlık, genellikle iki kısımda inceler; birinci kısımda Ay üstü dünya varlıklarından olan gök cisimlerinin öz varlıkları; ikinci kısımda ise Ay Altı dünya varlıklarından olan akıl yürüten canlı varlıkların ve akıl yürütmeyen canlı varlıkların öz kişilikleri vardır. Burada akılsal algılama fiili açısından ahlakı kapsayan, akıl yürüten canlı kişinin öz varlığıdır.

Farabi'nin görüşüne göre "teorik güç" ve "pratik güç" olmak üzere iki şekilde değerlendirilen "akıl gücü", benzer fonksiyonlara karşı "teorik akıl" ve "pratik akıl" şeklinde de vurgulamıştır: Yani Farabi'nin görüşüne göre "kişinin ehil olduğu ruhsal potansiyellerden biri de pratik akıldır. Pratik akıl, insana has eylemleri yerine getirmede etkili olan akla denilmektedir. Ruhsal güçlerin bir ötekisi de teorik akıldır.

¹⁴⁹ Farabi, *Tahsîlü's-Sa'âde*, s. 49- 50; Farabi, "*Makâle Fî Mâ Yasihhu ve Mâ Lâ Yasihhu Min Ahkâmi'n-Nücüm [Astroloji Hakkında Doğru ve Yanlış Bilgiler]*", s. 119.

¹⁵⁰ Toktaş, *Farabi'de Ahlak ve Siyaset*, s. 58-59, 61.

Teorik akıl, kişilik özünün kemale erip bilfiil akıl özüne evrimleşmesinden meydana gelmektedir.¹⁵¹

Pratik ve teorik aklın arasındaki bağ, ahlaksal cüzileri bulabilme melekesi olan pratik hikmet ve teorik akla denk düşen hikmet sözcükleri arasındaki bağa da gösterir, çünkü bunlar, Farabi'nin görüşüne göre ahlaka ilişkin tümel veya tikel bilgi nüansını ve bağını ortaya çıkaran başlıca sözcüklerdir.¹⁵²

Farabi'nin görüşünde kişinin akılsal algılama fiili, kademeli bir gelişim göstermekte ve bu kademeler, Aristo'nun "De Anima" başlıklı yapıtındaki akıl tasniflemesiyle aynı şekilde şu şekilde sıralanmaktadır:

1. Bilkuvve Akıl (maddi akıl, münfail akıl, edilgin akıl)
2. Bilfiil Akıl (edimsel akıl)
3. Müstefad Akıl (kazanılmış akıl)
4. Faal Akıl.

1. Bilkuvve Akıl: Farabi'nin görüşüne göre, kişide ilk önceden beridir, onun tabiatı gereği bulunan ve akılsalları akdetmek için şekillenmiş maddi bir beceri ve güçtür. Farabi, bununla birlikte edimsel akıl olma gücü sebebiyle bilkuvve akılsaldır. Aynı zamanda bilkuvve akıl bir başına yalnızca bir güçtür, sözün kısası onu bilkuvve halinden edimsel haline geçirebilecek bir varlık olarak, cevheri edimsel akıl olan etkin akıldır.¹⁵³

2. Bilfiil Akıl: Bil kuvve aklın edimsel olma zamanının etkin aklın etkisi ile başladığını ifade edilmiştir. Dolayısıyla, bilfiil(edimsel) akıl, Faal(etkin) Akıl ile başlayan bu sürecin neticesinde, varlığa özgü olan akılların ya da biçimlerin bilkuvve akılda meydana gelmesidir, sözün kısası bilkuvve akılda, bilkuvve durumda bulunan sözcükler, bu süreç ile beraber özden farklı olarak bilfiil sözcüklere evrimleşir ve bu edimsel olan sözcüklerle de edimsel akıl meydana gelir. Bundan hareketle de, bilkuvve

¹⁵¹ Farabi, "Fusûlü'l-Medenî [Siyaset Felsefesine Dair Görüşler]", s. 125.

¹⁵² Özturan, *Akıl ve Ahlak: Aristoteles ve Farabi'de Ahlakın Kaynağı*, s. 158-159.

¹⁵³ Farabi., *Tahsilü's-Sa'âde.*, s. 85-86.

olan akıl bilfiil akıl olur ve insan haricinde herhangi bir şeyin bu şekilde olabilmesi imkânsızdır.¹⁵⁴

3. Müstefad Akıl: Farabi'nin düşüncesine göre akıl, bu düzeyde özden ayrılmış suretlerle hiçbir şekilde bir özün biçimi olmamış mutlak biçimleri, yani tam anlamıyla soyut özleri kastetmektedir. Dolayısıyla, bu yerdeki biçimler özsüz olduğuna göre, bunlar, aklın hiçbir şekilde bir soyutlama yapmadan amade soyutlamalar olarak aldığı sözcüklerdir.

4. Faal Akıl: Farabi'nin düşüncesine göre etkin akıl, rastgele bir özde olmayan ve katiyetle bulunmayacak olan ayrı bir özdür. Aynı zamanda hem özden soyutlanarak kazanılan hem de mutlak kendinden soyut olan bütün özler etkin akılda bilkuvve olarak bulunmaktadır. Fakat bilkuvve kavramının bu yerdeki kullanımı farklılık göstermektedir. Yani bu yerdeki kullanımı, ileriki zamanda meydana gelecek bir gücü kastetmez; tam tersine bu kullanım ile ifade edilen etkin aklın özdeki biçimleri meydana getirebilme potansiyelidir. İşte, etkin akıl bu potansiyelle özleri etkilemektedir ve onlarda güç biçimleri ortaya çıkarır, akabinde ise müstefad akıl kendini gösterene kadar, bütün bu biçimleri ayırık akıllara yaklaştırmaktadır.¹⁵⁵

4.4. Farabi'nin Ahlak Felsefesinin Toplumsal Yönü

4.4.1. Ahlak-Siyaset İlişkisi

Farabi'nin görüşündeki pratik felsefenin alt dalları olarak siyaset ve ahlak birbirlerine bağlılardır. Çünkü Farabi'nin felsefesinde siyaset felsefesi iki kısımdır ve bu kısmın ilki, iyi eylemleri ve bu eylemlerden ortaya çıkan halleri inceleyen ahlak bilimi; ikinci kısım ise, şehirdeki halk için iyi olacak bilgileri inceleyen siyaset bilimi meydana gelir. Bu bağlamda siyaset bilimi, bir tüm olarak, kişinin iradi edimlerini, eylemlerini, karakter ve huylarını, yaşam tarzlarını ve bütün bunların ne şekilde olmasını inceler ve kişi için hakiki mutluluk olan şeyler ile kendini mutlu hissetmediği durumda öyle sanılan şeyleri araştırmaktadır. Aynı zamanda bu bilim, bütün iyi edimlerin, belirli bir amaç ile toplanmış, belirli aşama ve görevlerde bulunan insanlardan meydana gelen bir toplumda tamamlanacağını, şöyle ki kişinin mutluluğa

¹⁵⁴ Farabi., *Tahsilü's-Sa'âde.*, s. 59.

¹⁵⁵ Farabi., *Tahsilü's-Sa'âde.*, s. 39-40.

fakat sosyal bir örgütle ulaşacağını ifade eder ki bu fonksiyonuyla o, şehirlerde ve toplumlarda uygulandığında, bir yandan da bu şehirleri bayındır duruma getirmeyi sağlar diğer taraftan ise şehirdeki vatandaşları hem bu evrendeki iyi şeylerle hem de ahiretteki ebedi mutluluğa hazırlamaktadır.¹⁵⁶ Öte yandan, siyaset bilimi, erdemli eylemlerle erdemli olmayan eylemleri meydana getirir; erdemli ve cahil toplumları ortaya çıkaran sebepleri ifade eder.

Faziletli milletlerin özelliklerini belirterek bu milletlerin faziletli olmayan milletlere evrimleşmemesi için gereken eylemleri saymaktadır. Üstelik o, faziletli milletlerin cahil bir millete evrimleşmesi yönünde, o milleti elde etmenin yollarını öğrenmeye çalışır. Bununla birlikte siyaset bilimi, bütün bu faziletli eylemlerin belirlenmiş bir başkanlık egemenliğinde başarılı olabileceğini ifade eder: yani siyaset bilimine göre vatandaşın bir arada yerine getirmesi gereken eylemler, bir başkan aracılığıyla yerine getirilir ve bu, beceri isteyen bir durumdur. Bununla birlikte siyaset bilimi, şehirlerde faziletli eylemleri yerine getirecek olan başkanlık becerilerini, yetiştirilebilecek olan başkanlık için adayların doğal niteliklerini ve o adayın ne şekilde eğitilip yetiştirilmesi gerektiği gibi yönleri araştırır ve cahil insanların, mutlak suretle başkanlığa aday olmaması gerektiğini ifade eder. Sonuç olarak bu bilim, en son noktadaki mutlak iyiye ulaştıran eylemlerin sürekliliğini sağlayabilen başkanlık makamının faziletli ya da faziletli siyaset; bu siyasete göre yönetilen şehir ve halkların faziletli şehir ve uluslar; bu şehrin ya da toplumun bir parçası olan vatandaşların da faziletli kişiler olduğunu ifade eder. Dolayısıyla siyaset bilimi, kendisi ile en üst seviyedeki mutlak iyinin hedeflemediği, yalnızca bu evrene özgü iyiliklerin amaç edindiği başkanlık ya da siyasetleri ise bilgisiz başkanlık ya da bilgisiz siyaset; bu siyasete dayalı olan şehir ve toplumları bilgisiz şehir ve toplumlar; bu şehir ya da milletlerin bir parçası olan vatandaşları da bilgisiz vatandaşlar olarak nitelendirilir.¹⁵⁷ Görüldüğü gibi, Farabi'nin görüşünde siyasetin temel vurgusu, bireyin son iyiye ulaşacağı bir millet ve bu millete yol gösterecek bir başkan hâkimiyetinde toplanmaktadır. Sonuç olarak, Farabi milletler ve onların hükümetin başları noktasında da iyilik bazlı ahlaksal bir tasnifleme yapmaktadır. Bu yüzden Farabi'nin görüşünde

¹⁵⁶ Fârâbî, *İhsau'l Ulûm*, (La Statistique de Sciences) Tah: Usman Amin, Dar al-Fıkr al Arabî, (Mısır, Matbaat al-İ'timad, 1949), s.1949; Farabi, *Kitabu'l-Mille*, Neşir: Muhsin Mehdi, Daru'l-Meşrik, (Beyrut, 1991), s. 109-112, 117.

¹⁵⁷ Fârâbî, *İhsau'l Ulûm*, s. 102, 104-105; Farabi, *Kitabu'l-Mille*, s. 112-113, 117-119

ahlak ve siyaset ilişkisinin detaylarını meydana çıkarabilmek için yapılması gereken, onun milletler ve bu milletlerin hükümet başları tasnifini ele almaktır.

Farabi, öncelikle, Aristo gibi, kişiyi sosyal bir varlık olarak ele almaktadır. Yani Farabi'nin felsefesinde de birey, mevcudiyetliğini devam ettirebilmek ve en iyi olgunluğu kazanmak için birden çok şeye ihtiyaç yaratılıştaki bir varlıktır ve onun bu şeylerin hepsini bir başına sağlayabilmesi imkânsızdır. Kişi bütün gereksinimlerini bir başına gideremediği gibi, bunları karşılamak amacıyla birden çok kişiye de muhtaçtır ve bu açıdan, her birey bir ötekisine göre benzer şekildedir. Bununla birlikte kişi, yaratılışının hedefi olan olgunluğu kazanmak için birbiri ile yardımlaşmalıdır, çünkü tüm insanların mevcudiyetliğini devam ettirmesi ve mükemmelliyetliğe erişmesi sadece bu biçimde mümkün olmaktadır. Sonuç olarak, birçok kişinin evrenin yaşanılabilir yerinde toplanmasının ve bazıları yetkin bazıları kusurlu milletler kurmasının sebebi bu olmaktadır.¹⁵⁸

Farabi, bu milletlerin yetkin olan kısmını büyük, orta ve küçük; eksik veya kusurlu olanlarını ise köy, mahalle, sokak, ev biçiminde sıralamaktadır. Büyük uluslar, birbirlerine yardımcı olan birden çok ulustan; orta uluslar, sadece bir ulustan; küçük uluslar ise bir ulusun konumlandığı topraklardaki sadece bir kent vatandaşından ortaya çıkmaktadır. Aynı zamanda bir başlarına mükemmel olmayan, köyler ve mahalleler sadece kent için bulunan toplumlardır, aynı zamanda sokak mahallenin, ev de sokağın bir kısmı olarak şehrin en küçük parçaları olduğu görülmektedir.¹⁵⁹ Bu bölümlenme zemininde Farabi felsefesinde en üst seviyedeki mutluluğa ya da en yüksek yetkinliğe, öncelikle mükemmel milletlerin en küçüğü olan şehirde erişilebilir, çünkü belli seviyedeki bir toplumsal örgüt, kentten yoksun bir milletle değil, sadece kent seviyesinde mümkün olmaktadır.

Son iyiye erişmek için kent ön şarttır, sadece bir şart değildir, çünkü bir kentte mutluluk mümkün olduğu kadar kötü de mümkündür. Bununla birlikte he kentte iyiye

¹⁵⁸ Farabi, *Kitâbü Ârâ'i Ehli'l- Medîneti'l-Fâdila*, s. 97; Farabi, *Es-Siyâsetü'l-Medeniyye veya Mebâdi'ül-Mevcûdât*, s. 75.

¹⁵⁹ Farabi, *Kitâbü Ârâ'i Ehli'l- Medîneti'l-Fâdila*, s. 97-98; Farabi, *Es-Siyâsetü'l-Medeniyye veya Mebâdi'ül-Mevcûdât*, s. 75.

erişilir diye bir kesinlik bulunmamaktadır.¹⁶⁰ Üstelik son iyiye erişecek olan kentin, bu hedef yönünde, en baştan erdemli bir şehir olarak inşa edilmesi gerekmektedir.

Farabi felsefesinde faziletli şehir vatandaşının fazilete katılmaktan ortaya çıkan istençli sevgiye ve adalete erişerek bu evrende ve diğer dünyada hakiki iyiye ulaşabilmesi için bilmesi gerekler şu şekildedir: Faziletli şehir vatandaşı, (1) her şeyden önce İlk Neden'i (Tanrı) ve onun sıfatlarını; (2) maddeden alakasız varlıkları, onların aşamalarını, özelliklerini ve eylemlerini; (3) gök cisimlerinin cevherleri ve cevherlerin niteliklerini; (4) gök cisimlerindeki cevherler altındaki tabii cisimleri, onların mevcudiyetliyetiği, onlarda meydana gelen tüm şeylerin hukuka ve hikmete uygun olduğunu; (5) bireyin mevcudiyetliğini, özlerin kuvvetlerini, etkin aklın bunlardaki etki durumunu; (6) ilk başkan ve kuralların ne şekilde ortaya çıktığını; (7) ilk başkan rastgele bir zamanda var olmadığında onun yerine geçmesi gereken başkanları; (8) faziletli şehri, faziletli şehrin vatandaşını ve bu vatandaşın ruhlarının ulaşacağı iyiyi, faziletli şehrin kontrastlarını ve bu yerlerde yaşamını sürdüren bireylerin ruhlarının öldükten sonraki vaziyetini, faziletli ulusları ve bu ulusların aykırılıklarını bilmeli gerekmektedir.¹⁶¹

Öte yandan, Farabi felsefesinde faziletli vatandaşının, bütün bu durumları öğrenmesi ve böylelikle faziletli hayata erişebilmesi faziletli bir başkanlığın rehberliğiyle mümkün olmaktadır. Bununla birlikte faziletli şehir ve faziletli halk, faziletli bir yöneticiden farklı düşünülemezdir. Sonuç olarak, düşünür, faziletli şehrin yöneticisi olması gereken bireyin özelliklerine birden çok yapıtlarında anlatmış ve farklı tasniflerle onun ehemmiyetini vurgulamaya çalışmıştır. Söz gelişi Farabi faziletli kentin yöneticisini, kalbin vücut için, yöneticinin de şehir için ehemmiyetinden hareketle bir vücuttaki kalbe; hekimin vücutları, yöneticinin de öz varlığı muayene eden birey olmasından dolayı bir hekime; dünyanın en üstün başkanının İlk Neden, faziletli şehrin en üstün idarecisinin de başkan (İlk Başkan) olmasından dolayı da İlk Neden'e benzetilmektedir.¹⁶² Farabi felsefesinde bilhassa İlk Neden'le inşa ettiği son benzeşimden de görüleceği üzere, faziletli şehrin yöneticisinin rastgele bir kişi olmayacağı aşikârdır. Başkan, her şeyden önce, yaratılışı açısından idareciliğe

¹⁶⁰ Özden, *İslam Felsefesi Tarihi*, Bilge Kültür Sanat, (İstanbul, 2017), s. 85

¹⁶¹ Farabi, *Es-Siyâsetü'l-Medeniyye veya Mebâdi'ül-Mevcûdât*, s. 116-117.

¹⁶² Farabi, *Kitâbü Ârâ'i Ehli'l-Medîneti'l-Fâdila*, s. 100-102; Farabi, *Es-Siyâsetü'l-Medeniyye veya Mebâdi'ül-Mevcûdât*, s. 90.

becerikli akabinde ise yöneticilik ile alakalı gereken yeti ve tutumları elde etmiş biridir. Bu kişi, farklı bir kişinin egemenliğine girmesi imkânsız, yetkinliğe erişmiş, bilfiil akıl ve bilfiil akılsal olmuş biridir. Onun hayal gücü, hem uyurken hem de uyanıkken etkin akıldan cüzileri elde etmeye hazırdır ve böylelikle o, etkin akıldan kendisine nakşolduğu, etkin akılla temas eden, sözün kısası kendisine "vahiy" gelen kişidir.¹⁶³ Bu kişi, bundan böyle en üstün insanlık kademesine ve en büyük iyiliğe ulaşmış, etkin akılla bir olmuştur.

O, hakiki mutlak iyiyin elde edeceği her eyleme hâkimdir. Bildiklerini başka kişilerin hayal dünyasında en güzel biçimde betimleme ve kişileri, bu bildiklerine, yani mutlak iyiyin kazanacağı eylemlere teşvik etme gücüne ehil olan veya olması gereken kişidir. İşte, bu kişi, hâkimiyeti altında farklı bir kişinin hakimiyeti olmayan bilge kişi, imam, faziletli şehrin "ilk başkanı", faziletli ulusun ve bulunan evrenin hepsinin başkanıdır.¹⁶⁴ Öyleyse, kesin manada İlk Başkan, herhangi, bir işte kendisinin yönetilmemesidir. Başkan, ilim ve yeteneği gerçek manada elde etmişti, herhangi bir işte rehberine gerek duymaz ve yapması zorunlu olduğu her işi en güzel biçimde anlayacak potansiyelindedir.¹⁶⁵

4.4.2. Ahlak-Din İlişkisi

Farabi'nin görüşüne göre ahlak ve din ilişkisi, faziletli İlk Başkan üzerinden inşa edilir ve bu bağın zemininde Farabi felsefesinde buyruk ve mille (dîn) görüşü bulunmaktadır. Farabi felsefesinde vahiy alma, yalnızca peygamberlere dair bir özellik değildir, çünkü daha önce de bahsedildiği gibi, kişinin gereken akılsal olgunluğu gösterdiğinde vahiy alabilmektedir. Sonuç olarak, düşünüre göre vahiy alma, yaratılışı ve melekeliyi mutabık olan bir kişinin etkin akılla temas etmesidir ve bu durum şu şekilde gelişmektedir: bu kişinin kanısı, sırası ile pasif akıldan bilfiil akla bilfiil akıldan elde edilmiş akla ve en sonunda elde edilmiş akıldan da etkin akıla yükselmektedir. Kişiye, akılı bu düzeye erişince, yani etkin akılla aralarında farklı bir

¹⁶³ Farabi, *Kitâbü Ârâ'i Ehli'l- Medîneti'l-Fâdıla*, s. 102-104; Farabi, *Es-Siyâsetü'l-Medeniyye veya Mebâdi'ül-Mevcûdât*, s. 85.

¹⁶⁴ Farabi, *Es-Siyâsetü'l-Medeniyye veya Mebâdi'ül-Mevcûdât*, s. 86.

¹⁶⁵ Farabi, *Es-Siyâsetü'l-Medeniyye veya Mebâdi'ül-Mevcûdât*, s. 85.

aracı kalmadığı zaman buyruk gelir, çünkü bu düzeyde, bundan böyle pasif akıl elde edilmiş aklın, elde edilmiş aklın da etkin akılın özü ve mevzusu olur ve böylelikle kişinin mutlak iyiye ne şekilde yönelebileceği noktada bilgi kazanmasını sağlayan kudret, etkin akıldan pasif akla geçer; işte, elde edilmiş akıl vasıtasıyla etkin akıldan pasif akıla gelen bu akış buyruktur. Dolayısıyla etkin akıl, İlk Neden'den meydana geldiği için, etkin akıl vasıtasıyla bu kişiye vahdetten İlk Neden'dir ve bu şekilde bir kişi, hem de hakiki iktidar, İlk Başkan'dır.¹⁶⁶

Özetle, Farabi felsefesinde bu temas etme durumu, kişinin "akıl gücünün her iki yerinde, yani kuramsal ve pratik yönlerinde ve hayal gücünde meydana geldiğinde, bu kişi kendisine "vahiy" gelen birey olur ve ermiş ve büyük Allah, etkin aklın vasıtasıyla ona vahyi nüzul olur. Böylelikle ermiş ve büyük Allah tarafından etkin akla geçen şeyi etkin akıl elde edilmiş akıl aracılığıyla pasif akla ve sonra temas etme gücüne geçirmektedir. Ve bu kişi etkin akıldan pasif akla geçen, etkilenen şey ile hikmet bir kişi, bir düşünür, ilahi özellikli bir yeti kullanan yetkin bir filozof; etkin akıldan temas etme gücüne geçen, etkilenen şeyle de bir peygamber, geleceği öngören bir münebbih, bugünlerde bulunan tikellerle ilgili bilgiler veren bir müjdeleyici olmaktadır."¹⁶⁷

İlk Başkan peygamber olmasa dahi, onu dinsel ve ahlaksal bir yetke olarak görmek gerekir, çünkü onun buyruk alması bu onay için yeterli olmaktadır. Sonuç olarak, Farabi felsefesinde faziletli İlk Başkan'ın yöneticilik becerisi, Allah'tan kendine inen buyruğa göre bir başkanlıktır.¹⁶⁸ Öte yandan, bu faziletli İlk Başkan'ın başlıca vazifesi ise vatandaşını son mutlak iyiye erdirmek için buyruğun gerçeğini, vatandaşın anlayacağı bir biçimde düşünmek, yani faziletli bir din ortaya çıkarmaktır. Farabi felsefesinde mille (din), millette belirli bir gayreti yerine getirmek için halkın İlk Başkan'ı tarafınca düşünülen ve bazı koşullarla sınırlanan fiil ve görüldür. Farklı bir ifadeyle, mille felsefenin oluşturduğu nazati ve ameli bilgilerin, kabullendirme ve muhayyile ya da her ikisi vasıtasıyla vatandaşın anlayacağı bir biçimde onlara anlatılmasını amaç edinen bir şeydir. Dolayısıyla din'in, daha önce de bahsedildiği gibi, faziletli olması, İlk Başkanın ve yöneticiliğinin hakikaten faziletli olabilmesine; yöneticinin, din ile kendisini ve halkını hakiki mutlak iyiye erdirmekten farklı bir şey

¹⁶⁶ Farabi, *Kitâbü Ârâ'i Ehli'l- Medîneti'l-Fâdıla*, s. 102-104; Farabi, *Es-Siyâsetü'l-Medeniyye veya Mebâdi'ül-Mevcûdât*, s. 85-86.

¹⁶⁷ Farabi, *Kitâbü Ârâ'i Ehli'l- Medîneti'l-Fâdıla*, s. 103-104

¹⁶⁸ Farabi, *Kitabu'l-Mille*, Neşir: Muhsin Mehdi, s. 100.

amaç edinmemesine ve dindeki düşünce ve eylemleri buyrukla belirli kılmasına bağlıdır. Yoksa İlk Başkan ve yöneticiliği cahil olur ise onun öngördüğü din de cahilce olur ve o, dinle kendisi için arzu ettiği mutluluğu kazanmada vatandaşını araç kılmaktadır.¹⁶⁹

Nitekim dinin ahlak açısından ehemmiyeti, bireyin eylemleri noktasında ölçü koymasından gelir, çünkü dinin başlıca iki fonksiyonu, düşünceleri ifade etme ve eylemleri beğenmedir. Diğer taraftan, her bir kişinin eylemler için bir ölçü takdir edemeyeceği alenidir, bununla birlikte kişiler için ölçü belirleyen yasalara veya faziletli bir yöneticiye gereksinim duyulmaktadır. İşte, İlk Başkan, akla uygunluk yerine tahayyülden yararlanarak, örnek gösterme ve hayalleme vasıtasıyla kişiyi ahlaksal eyleme inandırır ve böylelikle ahlaksal olanı felsefe ile buluşturma kudreti olmayanın gerçek ahlaksal eylemleri öğrendiği kaynak dinle olmaktadır.¹⁷⁰

4.4.3. Ahlak-Eğitim İlişkisi

Farabi'ye göre hakiki mutlak iyi faziletli bir yönetici idaresindeki faziletli bir millette mümkün olmaktadır. İşte, Farabi felsefesinde ahlak ve eğitim ilişkisi anlamında, eğitimin esas görevi ve gayesi, bireyleri bu hakiki mutlak iyiye hazırlamak, yani son iyiye eriştirecek olan faziletlerin kişide ve millette toplanmasını sağlayabilmektir. Düşünürü göre birey, yaratılıştan iyi-kötü bir ahlaki duruma sahip değildir ve ahlaki durumunu sonradan melekeler vasıtasıyla elde edilir. Benzer şekilde meleke vasıtasıyla elde edilen iyi-kötü ahlakın sonradan ters yönlerde değiştirilmesi de mümkün olmaktadır. Farklı bir ifadeyle, birey yaratılıştan kendisini sınırlı tutan bir rahatsızlığa ya da süregelen bir akılsal hastalığa sahip değil ise yaratılışı onu sınırlayamaz ve o, eğilimli olduğu bir şeye teşvik eder. Bu yüzden Farabi'ye göre kişide yaratılıştan rastgele bir belirlenmişlik bulunmamaktadır, onun sadece yaratılıştan gelen eğilimleri bulunmaktadır.¹⁷¹ Bu durumda eğitim eğilimleri bir yana bırakılır ise, her birey eğitim görme ve olgunlaşma olanağına sahiptir.

¹⁶⁹ Farabi, *Kitabu'l-Mille*, Neşir: Muhsin Mehdi, s. 99-100.

¹⁷⁰ Özturan, *Akıl ve Ahlak: Aristoteles ve Farabi'de Ahlakın Kaynağı*, s. 203.

¹⁷¹ Farabi, *Fusulü'l-Medeni*, s. 53-58; Farabi, *"Tenbih Alâ Sebîli's-Sa'âde*, s. 166-167.

Farabi felsefesinde bireyde, eğitim sürecini başlatan etkin akıldır, çünkü etkin akıl, bireye arta kalan becerileri kazanması için ilk akılsalları, ilk kuralları, yani diğer bilgileri değerlendirmeye fayda sağlayan ilk bilgileri verir ve doğuştan bir noksanlığı bulunmayan her birey bu kuralları alır, bunları sadece doğuştan mutabık olmayanlar alamamaktadırlar. Dolayısıyla bireylerin bu ilk kurallardan yararlanma becerileri birbirinden ayrıdır, yani bireyler, eğilimli oldukları ilin ya da sanat çeşidine göre birbirinden makamca üstündür ve sonuç olarak, onlar, rehberliğin ve eğitimin özelliğine göre, eğitim ile elde etmiş oldukları becerilerde birbirinden üstün olmaktadır. Üstelik doğuştan açısından noksan olup, fakat bir iş alanında eğitim görenler; doğuştan üst düzeyde olup, fakat o aynı işte eğitim görmeyenlerden daha üstündürler. Aynı zamanda Farabi'nin görüşüne göre eğitim konusunda yapılması gereken ise bireyi, hangi alan yatkın ise o alanda eğitim vermelidir, çünkü birey, eğilimine göre eğitilmez ise elinde olan beceriler kaybolur.¹⁷²

Bir kişiye mutlak iyi ve ona yönelten eylemler gösterilse dahi, dış evreden zorlayabilecek bir kuvvet olmadan kendisine gösterilenleri yapamaz. Bu yüzden bu kişilerin amaçladığı mutlak iyiye erişmeleri için, bazılarının çok bazılarının az, bir eğiticiye ya da rehberine, yani onu bu mutlak iyiye yakınlaştıracak kişilere gereksinim duymaktadırlar. Özetle düşünürü göre mutlak iyi kişinin davranışlarının en nihayetinde gayesidir ve birey bu gayeye erişmek için kendisini yönlendirecek bir öğretmene ihtiyacı vardır.¹⁷³ İşte, bu yüzden Farabi felsefesinde bir kişide nazari, akli ve ahlaksal faziletler ve ameli sanatlar elde ettikten sonra, bunların kentler ve toplumlarda meydana gelmesi için bu işin ne şekilde yapılması gereken sorunu kalır ki ona göre, bu faziletleri, kentler ve uluslarda meydana getirmenin yolu eğitim ve öğretimden geçmektedir. Sonuç olarak, düşünürü göre eğitim, kentler ve uluslarda nazari faziletleri; eğitim ise ahlaksal erdemlerle ameli sanatları varlığa getirme metodudur.¹⁷⁴ Farabi'ye göre öğretim nazari, eğitim ise daha çok ameli müessiriyetleri kapsar; o yüzden Farabi felsefesinde öğretim yalnız söz ile yerine getirilen bir etkinlikken, eğitim kişilerde yerine getirilmesi arzulanan eylemler doğrultusunda ameli alışkanlıklar geliştirmeyi amaç edindiği için fiil ya da sözler vasıtasıyla

¹⁷² Farabi,(2012), *Es-Siyâsetü'l-Medeniyye veya Mebâdi'ül-Mevcûdât*, s. 80-83

¹⁷³ Durak, *Platon ve Fârâbî Felsefesinde Erdem Kavramı*, s. 222-223.

¹⁷⁴ Farabi, *Siyâsetü'l-Medeniyye*, s. 53, 81.

gerçekleştirilir.¹⁷⁵ Bütün bunlarla beraber düşünürü göre ahlak eğitiminde, insana yönelik ahlaksal eylemi öğretmek için haz ve acı da, bilhassa çocukların eğitiminde, bir araç olarak kullanılmaktadır.¹⁷⁶

4.4.4. Ahlak-Etik İlişkisi

Etik, ahlaka göre nazari boyutunu ve ahlakın nazari yönünü meydana getirmekte ve ahlak üzerinde felsefeye göre düşünmek manasında kullanılmaktadır. Böylelikle nelerin iyi nelerin kötü, yanlış ve doğrunun ne olduğu, kişi hayatının gayesinin ne olması hususunda, ahlaklı ve faziletli bir hayatın muhtevasının nelerden meydana geldiğini araştıran felsefe bölümünün bir alanı olarak etik, ahlaksal terimleri inceleyerek, doğru ve iyinin ne anlamda kullanıldığı, bir fiili iyi veya yanlış yapan etmenlerin neler olduğu gibi konuların üzerinde durmaktadır. İonna Küçüradi'nin ifade ettiği gibi evrende ahlak kuralları olmayan bir millet bulunmadığına göre, zaman ve mekâna göre farklılık gösterse de ahlak ve bununla birlikte onun nazari bileşkesi olan etik, tüm ulusların elde ettiği bir değerdir. Bu bağlamda etik, felsefenin bir alanı olarak kişi eylemlerinin belli düzgüsel kurallar doğrultusunda ele alınıp analiz etmesi, böylelikle düzgüsel boyutta bir ele almadır.¹⁷⁷

Etik, ahlaksal davranışı oluşturmak yerine bu davranışların bilgiye yönelik olan yapısını meydana getirmeye çalışmaktadır. Bir taraftan ahlaksal eylem tekniklerinin ve başlıca tutumların ele alınıp anlaşılması, diğer taraftan da ahlaksal ihtiyaçların metot olarak tespit edilmesi için davranış ve tutumlarla edimlerin tespit edilmesine yönelik kriterler ortaya koymaktadır. Bu yönü ile karışık ahlaksal edimleri nazari olarak ifade edip anlaşılmasına yardımcı olmaktadır. Etik, ahlak olarak ele alındığından dolayı, kuralların meşruluğu ve haklılığını tenkidi perspektifle sorgulamakta, hukuk ve siyasetle yakın bir ilişki içindedir.¹⁷⁸ Ameli hedef ve niyetlere ilişkin bir teori olma özelliği taşıyan etik, siyaset ve hukuk felsefesini içeren ameli felsefenin başlıca ve klasik dallarından birisidir. Etik bir ahlaksal davranış teorisidir ancak bu teori her

¹⁷⁵ Farabi, *Siyasetü'l-Medeniyye*, s. 81-82.

¹⁷⁶ Bayraklı, *Farabi'nin Devlet Felsefesi*, (İstanbul, Doğuş Yayın ve Dağıtım, 1983, s. 147).

¹⁷⁷ Durak, *Platon ve Fârâbî Felsefesinde Erdem Kavramı*, s. 12-16.

¹⁷⁸ Yıldırım, İrfan Toplumsal Birlikteliğin Temel Etik Gereksinimleri, (Van, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2003), s. 10.

şeyden önce bilgi adına değil, davranış adına geliştirilmektedir. Bu yüzden etik, teorik oluşturmak için ve aydın bir doyum sağlayabilmek amacıyla hazır hale getirilen zihni bir çalışma değil, düşünceyle davranışın ilişkisidir.¹⁷⁹

Etiğin başlıca gaye ve kuralı; bireyin iyi yerleştirilmiş ahlaksal hükümleri tek başına vermek durumunda olduğunu ve bu hükümleri alırken farklı herhangi bir kişiye ya da iktidara teslim etmemesi gerektiğini göstermek olarak özetlenmesi uygundur. Ahlaksal problemler kapsamında herhangi bir kişi yaratılıştan bir kimseden daha olgun değildir ve olamaz. Bu konuyla ilgili bireyin daha hikmetli, âlim, bilinçli ve tenkidi görüş açısını elde etmesi yalnızca kendi yerini daha kolay bulmasını sağlamaktadır. Birey serbest olarak ahlaksal problemler ve eleştiriler üzerinde düşünür ve çözüm önerilerinde bulunabilir. Bu süreç zarfında etiğin çok ehemmiyetli bir fonksiyonu bulunmaktadır; kişiyi egemenliğine almadan, toplumda hayatını devam ettiren kişinin kendini ne şekilde kendi olarak gerçekleştireceğine veya kendisi nasılsa ve neyse o olarak var olacağına yönelik yöntem ve yolları göstermektir.¹⁸⁰

¹⁷⁹ Pieper, *Etiğe Giriş*, s. 60

¹⁸⁰ Pieper, *Etiğe Giriş*, s. 21

SONUÇ

Sistemin en önem arz eden düşünürlerden biri olan Farabi, felsefe dalını en iyi anlayabilen ve ilk dönem batı, bilhassa da Aristoteles felsefesini en iyi bilendir. Kendisinden sonra İslam âleminde gelişme gösteren felsefe dalının tüm başlıca olayları için hareket noktasını oluşturmaktadır. Farabi felsefesindeki başlıca akılcılık, ahlak görüşüne de egemendir. Çünkü Farabi'ye göre ahlaksal gelişime sadece bedeni eylemlerle değil, akıl vasıtasıyla ve akılsal çalışmalar ile ulaşılmaktadır. Bu filozofun metafizik görüşünde de görüldüğü gibi ahlaksal görüşünde de Aristoteles, Eflatun ve Yeni Eflatuncuların etkisi olmuştur. Bireyin toplumsal bir varlık olduğu biçimindeki Aristotelesçi savı kullanarak, akıllı ve ahlaki olgunlukların sadece bir toplumda elde edebileceğini öngörmüştür. Sözün kısası bireyin bir başına mutlak iyiye erişmesini mümkün görmemektedir. Bu nedenle felsefesinde siyaset ve ahlak mutlak olarak bir bütünlük arz etmektedir.

Ahlak felsefesini, ulus ve hükümet felsefesinde inşa eden Farabi, sürekli herhangi bir kişinin ahlakından değil, ulusta veya Medine'de hayatını devam ettiren kişinin ahlakından bahsetmiş, aynı zamanda siyaseti de sadece dar manada toplumsal birliği koruyabilen, çıkarları paylaştıran ve yükümlülükleri dizayn eden cismani bir idare şekli saymakla yetinmeyip, aynı zamanda ve en önemlisi de, her bireyin kifayeti düzeyinde mutlak iyiden hisse almasını sağlayabilecek olan tüm olanakları ele alan bir dal olarak öngörmüştür. Farabi'nin ahlak felsefesinde çok fazla üzerinde durduğu konu mutluluktur. Yani Farabi, ahlak felsefesini mutluluk üzerine yerleştirmektedir. Farabi felsefesinde mutluluk, farklı şeylerin kazanılması için değil, yalnızca kendisi için arzu edilen mutlak iyiliktir. Zira bireyin mutluluğun ilerisinde ulaşacağı daha büyük bir şey görülmemektedir.

Farabi, bireyin davranışlarının ve gayretlerinin en nihayetinde gayesi olarak hep mutluluğu göstermektedir. Fakat Farabi'nin bahsettiği mutluluk, bireyin yalnızca biyolojik ve duygusal arzularını gidermek ve sıradan bir yaşam sürdürmek için kazandığı maddi ve manevi bir rahatlık ya da memnuniyet durumu olmayıp, fakat rasyonele ve rasyonelliğe göre yaşamın vereceği yeti, bilgi ve beceriyle kazanılacak ruhani bir mükemmeliyettir. Aklın etkin olmasından kaynaklı bir durumdur. Özetle, Farabi nezdinde mutluluk; ahlaklılıkla karışık bir mana taşımaktadır. Farabi'ye göre mutluluğun manası; hissi çirkin bir hazza dayalı mutluluk manasından bayağı uzak

olmaktadır. Farabi'nin gayesi mutlu insan topluluğu, vatandaşı mutlu şehir, üyeleri mutlu ulus, ulusları mutlu olan bir evrendir.

Etik, insanlığın var olmasından bu yana olan bir kavram olarak hayatın her yerinde ortaya çıkan ve eylemlerimizi biçimlendiren, eylemlerde iyi doğru vb. hükümleri ve değerleri yerleştirip ayrıca somutlaştıran bir ahlak felsefesidir. Bu yüzden etik değerleri sosyal hizmet dalında da açıklamak, mesleki davranış ve tutumların etik temeldeki standartlarını araştırmak kaçınılmazdır.

Farabi'nin erdemli şehir aylayışını günümüze kıyasladığımızda, öncelikle erdemli olmayan şehir kategorisindeki, demokrasi şehir olarak nitelendirebiliriz. Farabi, yöneticilerin; Peygamber, filozof veya en az 2 kişi olması gerektiğini ve bu 2 kişinin, erdemli, adaletli ve en önemlisi hikmetli olması gerektiğini vurgularken, günümüz yönetimleri çoğunlukla tek kişi tarafından yönetilmektedir.

Aynı zamanda Farabi, erdemli şehirde yaşayan herkesin ancak bir meslek gurubunda çalışması gerektiğini ve devamlı aynı işte çalışıp kendi işini en iyi şekilde yapması gerektiğini söyler. Zaten insan ömrü yalnızca bir meslekte kendini geliştirip ve o mesleğe tamamen hâkim olabilecek kadar kısa olduğunu söylerken, günümüzde tek kişinin birden fazla işte çalıştığını, zamanla iş değiştirdiği ve hal böyle olunca da herhangi bir mesleğe tam hâkim olmadan yaşamını bu şekilde sürdürmektedir. Herkes yaptığı işe tam hâkim olmadığından, işin gereklilerini yerine getiremez ve noksan bırakmaktadır.

KAYNAKLAR

- Akçakaya, M., Hasanoğlu, M. (2009). *21. Yüzyılda kamu Personeli: Etik Sorunlar ve Yeni Arayışlar*. Kamu Etiği Sempozyumu Bildirileri 2 kitabı içinde (s. 569-586). Ankara: TODAİE.
- Akçetin, Ç.N. (2016). Merhamet ve devlet: Schopenhauer. *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 21, 71-86.
- Akdeniz, İ. (2011). *Kamu Yönetiminde Etik ve Etik Davranış İlkeleri*, <http://www.etimaden.gov.tr/d/file/etikilkeleregitimsunusu.pdf> (Erişim Tarihi: 10.02.2022)
- Alper, Ö. (2000), *İslam Felsefesinde Akıl-Vahiy, Fesle-Din İlişkisi*. İstanbul: KİTABEVİ.
- Arda, B. (2004). *Etiğe Kavramsal Giriş ve Temel Yaklaşımlar*. Eds.: Arda B, Kahya E, Başağaç Tamay G. *Bilim Etiği ve Bilim Tarihi*. Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 2004, s:21–36
- Arda, B., Kahya, E., Başağaç Gül, T. (2004). *Bilim Etiği ve Bilim Tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları.
- Arıkan, S. (1995). *İşletmelerde Sosyal Sorumluluk ve İş Ahlakı*. Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 13, 169-180.
- Arslan, M. (2012). *İş ve Meslek Ahlakı: Dünya ve Türkiye Örnekleri* (Geliştirilmiş üçüncü baskı). Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Atayman, V. (2006). *Etik*. İstanbul: Don Kişot Yayınları.
- Ayboğa, H. (2001). *Ülkemizde Muhasebe Mesleği ve Meslek Etiği*. Ege Academic-Review, 1(2), 28-44.
- Aydın, İ. (2012). *Yönetmel, Mesleki ve Örgütsel Etik* (5. Baskı). Ankara: Pegem Akademi.
- Aydın, İ. H. (2003), *Fârâbî’de Bilgi Teorisi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Aydın, İ. P. (2002). *Yönetmel, Mesleki ve Örgütsel Etik*. Ankara: Pegem Yayıncılık.
- Aydın, İ. P. (2003). *Eğitim ve Öğretimde Etik*. Ankara: Pegem Yayıncılık.
- Aydın, M. (2005), *Farabi’de Pratik Akıl Yürütme*. D.E.Ü. İlahiyat Fak. Dergisi, 21, ss.149-174.

- Aydın, M.S. (1984). *İbn Sina'nın Mutluluk Anlayışı*. İbni Sina Doğumunun Bininci Yılı Armağanı içinde (Ed.Aydın Sayılı). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Aydınlı, Y. (2000). *Fârâbî'de Tanrı-İnsan İlişkisi*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Ayni, M. A. (2013). *Ahlak Dersleri*, İsmail Dervişoğlu & E.Hüseyin Yiğit (çev.). İstanbul: Büyüyen Ay Yay.
- Bayet, A. (1982). *Bilim Ahlakı* (2. basım, çev. V. Günyol). İstanbul: Say Kitap Pazarlama.
- Bayraktar, M. (2005). *İslam Felsefesine Giriş*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Bayraklı, B. (1982). *Farabi'nin Devlet Felsefesi*. İstanbul: Doğuş Yayın ve Dağıtım.
- Berkman, Ü. (2010). *Muhasebe Meslek Etiği*. İstanbul: TÜRMOB Yayınları.
- Bezci, B. (2005). *Kant ve Hegel'in Felsefesinde Etik Anlayışı*, Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, 5(9), 49-61.
- Bircan, H. H. (2008). *İslam Felsefesine Giriş*. Dem Yayınları: İstanbul.
- Cevizci, A; (2013). *Felsefeye Giriş*. Say Yayınları: İstanbul.
- Covey, S. (1996). *Etkili İnsanların 7 Alışkanlığı: Kitleleşme İçin Altın Kurallar*, (G. Suveren ve O. Deniztekin, Çev.). İstanbul: Varlık Yayınları.
- Deniz, G. (2004). *Farabi'ye göre insan hürriyeti*. Uluslararası Farabi Sempozyumu Bildirileri, Ankara, 7-8 Ekim 2004, Ankara: Elis Yayınları.
- Doğan, N. (2009). *İş Etiği ve İşletmelerde Etik Çöküşü*. SÜ İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, 16, 179-200.
- Doğan, Ö. (2004). *Etik ve Ahlak Felsefesi*. İstanbul: İnkılap Yayınları.
- Dranaz, F. (1972). *Felsefe Kılavuzu, Bilgi Problemi, Ahlak Problemi, Sanat Problemi*. İstanbul: Çeltüt Matbaacılık.
- Durak, N. (2009). *Platon ve Fârâbî Felsefesinde Erdem Kavramı*. Fakülte Kitabevi: Isparta.
- Elgin, T. (2006). *Meslek Etiği ve Etik Kodu; Jandarma Teskilatı İçin Etik Kodu Önerisi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya.
- Erdem, E. (2008). *Maslow'un İhtiyaçlar Hiyerarşisi Kuramına Göre Konutların Swot Analizi ile Değerlendirilmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi, Ankara.

- Eryılmaz, B. (2008). *Etik Kültürü Geliştirmek*. Türk İdare Dergisi, 459, ss.1- 12.
- Fârâbî (1949). *İhsau'l Ulûm, (La Statistique de Sciences) Tah: Usman Amin, Dar al-Fıkr al Arabî*, Mısır 1949, Matbaat al-İ'timad.
- Farabi (1964). *Kitâbü's-Siyâsetü'l-Medeniyye el-Mulakkab bi Mebâdiu'l-Mevcûdât*, (Nşr. Fevzî Mitrî Neccâr), Beyrut.
- Fârâbî (1968). *Kitabu'l Mille ve Nusus Uhra, tahkik: Muhsin Mehdi*, Beyrut.
- Farabi (1987). *Fusulü'l-Medeni* (Çev. Hanifi Özcan). Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları: İzmir.
- Farabi (1992). *Kitabu't-Tenbih 'alâ Sebili's-Sa'âde, el-A'malu'l-Felsefiyye içinde*, Neşir: Cafer Al Yasin, Beyrut 1992.
- Farabi (1993). *Tenbih ala Sebili's-Saade*, (Çev. Hanefi Özcan). İFAV Yayınları: İzmir.
- Farabi (1994). *Kitâbü Ârâ'i Ehli'l- Medîneti'l-Fâdila*, Neşir: Ali B Mülhem, Beyrut, Daru ve Mektebetü'l-Hilal.
- Farabi (1995). *Tahsilu's-Seade*, Neşir: Ali B Mülhem, Beyrut, Daru ve Mektebetü'l-Hilal.
- Farabi (1995). *Siyasetü'l-Medeniyye*, Neşir: Ali B Mülhem, Beyrut, Daru ve Mektebetü'l-Hilal.
- Farabi (2005). "*Fusûlü'l-Medenî [Siyaset Felsefesine Dair Görüşler]*", (Çev. H. Özcan), Farabi'nin İki Eseri: Fusûlü'l-Medenî - Tenbîh Alâ Sebîli's-Sa'âde, İstanbul: M. Ü. İFAV Yayınları.
- Farabi (2005). "*Tenbîh Alâ Sebîli's-Sa'âde [Mutluluk Yoluna Yönelme]*", (Çev. H. Özcan), Farabi'nin İki Eseri: Fusûlü'l-Medenî - Tenbîh Alâ Sebîli's-Sa'âde. İFAV Yayınları, İstanbul: İFAF Yayınları.
- Farabi (2012). *Es-Siyâsetü'l-Medeniyye veya Mebâdi'ül-Mevcûdât*, (Çev. M. S. Aydın, A. Şener, M. R. Ayas). İstanbul: Büyüyenay Yayınları.
- Farabi (2012). *Tahsilü's-Sa'âde*. (çev.Ahmet Arslan). Ankara: Divan Kitap.
- Farabi (2014). "*Makâle Fî Mâ Yasihhu ve Mâ Lâ Yasihhu Min Ahkâmi'n-Nücûm [Astroloji Hakkında Doğru ve Yanlış Bilgiler]*", (Çev. M. Kaya), İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri, İstanbul: Klasik Yayınları.
- Farabi, (2011), "*Mesâili Müteferrika*" (Çev. H. Z. Ülken, K. Burslav), Farabi, Kanaat Kitabevi.
- Farabi, (2014). *Uyûnü'l-Mesâil [Felsefenin Temel Meseleleri]*, (Çev. M. Kaya). İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri, İstanbul: Klasik Yayınları.

- Ferrel, O. C., ve Fraedrich, J. (2005). *Business Ethics: Ethical Decision Making and Cases*. Boston: Houghton Mifflin Company.
- Frankena, W. (2007). *Etik*, (Çev: Azmi Aydın). Ankara: İmge Kitabevi.
- Gökalp, N. (2010). *Duygu ve Etik*. Ankara: Ebabil Yayıncılık.
- Güngör E. (1995). *Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak*, 1.Basım, İstanbul: Ötüken Yay, 1995,
- Güngör, S. (2009). *Kamu Kurumlarında Çalışma Etiği*. Kamu Etiği Sempozyum Bildirileri - 1 (s.35 -57). Ankara: TODAİE.
- Hançerlioğlu, O. (1991). *Felsefe Sözlüğü* (11. basım). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Hatcher, T. (2004). *Environmental Ethics As An Alternative For Evaluation Theory in For Profit Business Context*. Evaluation and Program Planning, 27, 357-363.
- Hazlitt, H. (2006). *Ahlakın temelleri*. Liberte: Ankara
- Kadioğlu, F. ve Kadioğlu, S. (2001). *Klinik uygulamalarda Etik Karar Verme Süreci Klinik Etik*. Eds.: Erdemir Demirhan A, Oğuz Y, Elçioğlu Ö, Doğan H. Ankara: Nobel Kitabevi.
- Karadağ, B. (2018). *Kamu Yönetiminde Etik: Feka Kaymakamlığı Örneği*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun.
- Karakaya M. M. (2016). *Farabi Felsefesinde Kötülük*. Diyanet İlmî Dergi, [Farabi Özel Sayısı], 52(1), ss.211-224.
- Kaya, M. (1995). *Fârâbî*. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/farabi>
- Kesgin, A. (2009). *Etik üzerine*. Dini Araştırmalar, 12(35), ss.143-160.
- Kılavuz, R. (2002). *Kamu Yönetiminde Etik ve Bir Sorun Alanı Olarak Yozlaşma*, Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sivas
- Kılavuz, R. (2003). *Kamu Yönetiminde Etik ve Bir Sorun Olarak Yozlaşma*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Kılavuz, R. (2004). *Etik Sistemleri ve Kamu Yönetimi Etiği Açısından Görünümleri*, İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, 30, ss.15-29.
- Kılıç, Y; (2015). *Kant'ın Etik Görüşünde 'Değerli Eylem'in Olanağı*. Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 22, ss.93-100.

- Kindi (1950). *Risale fi hududi'l Eşya ve Rusumiha, Resail'ül Kindi el Felsefiye*, neşr: Ebu Ride, Mısır.
- Köprü, B. (2007). *Türk Kamu Yönetiminde Etik Değerlerden Sapma ve Yönetimsel Yozlaşma*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Ün. SBE: Ankara.
- Kuçuradi, İ. (2006). *Etik, Türkiye Felsefe Kurumu, Türk Felsefesi Ya da Simurg Dizisi*. Ankara: Türk Felsefe Kurumu.
- Kuçuradi, İ. (2011). *Etik* (5. Baskı). Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu.
- Kutlu, H.A. (2013). *Meslek Etiği* (2. Baskı). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Lamberton, L.H. ve Minor L. (1995). *Human Relations: Strategies For Success*. Chicago: Irwin Mirror Press.
- Ocak, H. (2011). *Bir Ahlak Felsefesi Problemi Olarak Erdem Kavramına Yüklenen Anlamın İlkçağ'dan Ortaçağ'a Evrimi*, Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi, 11, ss.79-101.
- Önen, S. M. ve Yıldırım, A. (2014). *Kamu yönetiminde etik denetimi: OECD ülkeleri örneği*. Akademik Yaklaşımlar Dergisi, 5(1), ss.103-126.
- Özbek, O. (2003). *Beden Eğitimi Öğretmenlerinin Mesleki Etik İlkeleri ve Bu İlkelere UyMa Düzeyleri*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi Eğitim Bilim-leri Enstitüsü, Ankara.
- Özdemir M. (2008). *Kamu Yönetiminde Etik*. ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi, 4(7), ss.179-195.
- Özdemir, M. (2008). *Kamu Yönetiminde Etik*. ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 4, Sayı 7, ss.179-195.
- Özden, H. Ö. (2017), *İslam Felsefesi Tarihi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Özgener, Ş. (2004), *İş Ahlakının Temelleri*. Ankara: Nobel Yayınları.
- Özlem, D (2013). *Etik Ahlak Felsefesi*. İstanbul: Notos Kitabevi.
- Özmen, F. ve Güngör, A. (2008). *Eğitim Denetiminde Etik*. İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 9(15), 137-155.
- Özturan, H. (2017). *Akıl ve Ahlak: Aristoteles ve Farabi'de Ahlakın Kaynağı*. İstanbul: Klasik Yayınları.
- Patrick, M. O.(2005), *"Ethics"*, (Ed. John K. Roth), *Ethics*, Vol.I, Salem Press, Inc., Revised Edition, California.
- Pehlivan, İ. (1998). *Yönetimsel Mesleki ve Örgütsel Etik*. Ankara: Pegem Yayıncılık.

- Pieper, A. (1999). *Etiğe Giriş*. Ankara: Ayrıntı Yayınları.
- Pustu, Y. (2011). *Kamu Yönetiminde Etik Bir Sorun Olarak Rüşvet*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara.
- Razi, Z. (1982). *Kitabu's-Sireti'l Felsefiyye, Resail Felsefiye*, Tah. Komisyon, Beyrut.
- Reichenbach, H. (2000). *Bilimsel Felsefenin Doğuşu* (çev. C. Yıldırım). İstanbul: Bilgi Yayınevi.
- Reisman, D.C. (2008). *Farabi ve Felsefe Müfredatı* (Çev. M. C. Kaya). (Ed. P. Adamson, R. C. Taylor), İslam Felsefesine Giriş, İstanbul: Küre Yayınları.
- Rescher, N. (2011). *Varlık Bir Yüklem midir? Sorusu Üzerine Farabi* (Çev. H. İmamoğlugil). Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 11(2), ss.307-311
- Resnik, D. B. (2004). *Bilim etiğine giriş*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Savran, G. (2007). *Etik İklim ve Tükenmişlik Sendromunun Kalite Yönetim Sistemleri Üzerine Etkileri: Bir Laboratuvar Uygulaması*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Sayın, D. (1998). *Yönetmelik Etik*. Yerel Yönetim ve Denetim Dergisi. 2(12), ss.8-10.
- Sayli, H. ve Kızıldağ, D. (2007). *Yönetmelik Etik ve Yönetmelik Etiğin Oluşmasında İnsan Kaynakları Yönetiminin Rolünü Belirlemeye Yönelik Bir Analiz*. Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 9(1), ss.231-251.
- Sökmen, A. ve Tarakçıoğlu, S. (2013). *Mesleki Etik*. Ankara: Detay Yayıncılık
- Şahin, H. (2000). *İslam Felsefesi Tarihi Dersleri*. Ankara: İlahiyat Yayınları.
- Taşcı, F. (2012). *Sosyal Politika Ahlakı*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Tayland, N. (1985). *Anahatlarıyla İslam Felsefesi* İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Toktaş, F. (2009). *Farabi'de Ahlak ve Siyaset*. Samsun: Etüt Yayınları.
- Tûsî, N.(2007), *Ahlak-ı Nasiri, Anar Gafarov ve Zaur Şükürov* (çev.). 2. Basım, İstanbul: Litera Yay.
- TÜSİAD (Türk Sanayicileri Ve İş Adamları Derneği) ; (2005). *Devlette Etikten Etik Devlete: Kamu Yönetiminde Etik, Kavramsal Çerçeve Ve Uluslararası Uygulamalar Cilt 1,TÜSİAD Devlette Etik Altyapı Dizisi No: 1,(Yayın No. TUSİAD-T/2005 - 11/412).*

- Usta, A. (2011). *Kuramdan Uygulamaya Kamu Yönetiminde Etik ve Ahlâk*. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 1(2), ss.39-50.
- Ülgen, H. ve Mirze, S. K. (2004). *İşletmelerde Stratejik Yönetim*. İstanbul: Literatür Yayıncılık.
- Ülken, H. Z. (1993). *İslam Felsefesi Kaynakları ve Etkileri*. İstanbul: Cem Yayınevi.
- Yaman, A. (2013). *Türk Kamu Yönetiminde Etik Uygulamaları ve Kamu Çalışanlarının Etik Değerlendirilmesi: İçişleri Bakanlığı Örneği*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya.
- Yaman, E. (2014). *Yerel Yönetimlere Lider Yöneticilik*. Ankara: Korza Yayıncılık.
- Yaran, S. C. (2012). *İslam Ahlak Felsefesine Giriş*. İstanbul: Dem Yayınları.
- Yıldırım, C. (1991). *Bilim Felsefesi* (3. basım). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Yıldırım, İ. (2003). *Toplumsal Birlikteliğin Temel Etik Gereksinimleri*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van.

ÖZGEÇMİŞ

Karabük Üniversitesi felsefe bölümünden mezun oldu. Üniversite eğitimi sırasında ilk yüzde onluk dereceye girdi. 2014 senesinde üniversitede yayınlanan Zemheri adlı dergide şiir ve makaleler yazdı. Aynı üniversitede Etik Değerler dalında yüksek lisans yaptı.